

Обрен Благојевић

СКИЦА ЗА ЈЕДНУ ИСТОРИЈУ АГРАРНОЕКОНОМСКЕ МИСЛИ

1. — Увод

(1) Размишљања о пољопривреди, њеном значају и унапређењу, несумњиво спадају у најстарије облике економске мисли, па и друштвене мисли у најширем смислу уопште. То је сасвим разумљиво кад се има у виду да је то она област друштвене производње која је прва, а дуго времена и једина, пружала човјеку средства за живот. Отуда и чињеница да већ у најранијим писаним споменицима човјекове мисли уопште, па кроз цио стари и средњи вијек, аграрноекономска мисао заузима веома значајно мјесто. Исто тако је чињеница да су први посебни економски радови управо они који третирају проблеме пољопривреде. Овим временским приоритетом пољопривреде објашњава се и чињеница да економска мисао о њој у почетку заузима највећи дио укупног тако рећи економскомисаоног фонда, а да са све већим развојем и порастом значаја других области друштвене производње и аграрноекономска мисао у укупном склопу економске мисли, и поред њеног апсолутног научног прогреса, има релативно све мањи значај. Разумије се да се не само у раним писаним изворима већ ни у самим индивидуалним радовима, било да се они односе искључиво на пољопривреду било да се баве широм друштвеном проблематиком, дуго времена, у ствари све до средине XVIII вијека, није радило о научној мисли у правом смислу, већ углавном или о привреднопрактичним упутствима или о етичко-религиозним медитацијама аутора тих списа.

(2) Читав развитак аграрноекономске мисли базиран је, прије свега, на развоју самих друштвено-економских односа уопште, а посебно у области пољопривреде. Као што се и сама привредна и друштвена стварност постепено развијала од првобитних, најпросторијих, до савремених развијених и компликованих друштвено-економских форми и односа, тако се, и управо зато, током вјекова, развијала и сама аграрноекономска мисао,

од првобитних, веома упрошћених идеја о овом или оном питању из области пољопривреде до каснијих научних аграрно-економских теорија. Потпуно је јасно да се у епоси неразвијене робовласничке, па и феудалне пољопривреде и друштвено-економске структуре уопште, а да се и не говори о првобитној заједници, није могла иоле развити ни сама аграрноекономска мисао, будући ограничена уским оквирима крајње упрошћених друштвено-економских односа у аграру тога времена. Зато у овим епохама налазимо само зачетке ових или оних изолованих и спорадичних мисли о појединим аграрним питањима, и то, по правилу, у склопу ширих филозофских разматрања њихових аутора о савременој друштвено-економској стварности. Тек са развитком новчане привреде и капитализма, који су, разбијајући феудалне оквири, постепено захватили и област пољопривреде, настала је потреба и остварени су услови да се, у оквиру свестраног привредног и мисаоног развоја, дубље разматрају и аграрноекономски проблеми. Уосталом, капитализам је, на бази дотад невиђеног развитка производних снага, и уопште, отворио пут развиту људске мисли у свима доменима: у науци и филозофији, у књижевности и умјетности, па је сасвим разумљиво да у том склопу и научна аграрноекономска мисао поприма шири замах.

(3) Развој аграрноекономске мисли у нераздвојној је вези и са мисаоним развојем уопште, а посебно са развојем политичке економије, чији саставни дио, својом главном, научном садржином, и представља. Већ смо напоменули да се и први зачеци ове мисли налазе у склопу излагања ширих мисаоних погледа њихових аутора на разне филозофске, етичке, религиозне, друштвено-економске и друге проблеме. Па и читавим током каснијег развитка на савремену аграрноекономску мисао одређене епохе битан утицај имали су одговарајући шири филозофски погледи, у чијем свјетлу се и ова мисао једино може правилно разумјети и објаснити. Примјера ради, овдје је довољно поменути само ону тијесну, тако рећи нераздвојну везу између француског филозофског натурализма и рационализма XVIII вијека, с једне, и физиократских погледа на пољопривреду, с друге стране, или, још раније, везу између општих религиозно-филозофских назора касног хришћанства, који су дошли до изражаја у дјелима његовог главног представника, Томе Аквинског, на једној, и његових погледа на ову област производње, с друге стране, а да се и не говори о каснијим правцима. Што се, пак, тиче саме политичке економије, као опште економскотеоријске дисциплине, разумљиво је што је она од свог настанка, па и читавим током свог даљег развитка, кроз разне економске школе и правце економске мисли, мање или више, али увијек, у себе укључивала и аграрну теорију, као главни, научни дио аграрноекономске мисли. Зато је сасвим јасно да се историја ове посљедње највећим и најважнијим својим дијелом поклапа са историјом оне прве.

(4) Ова посљедња чињеница сама по себи указује на огроман значај који је и за развој научне мисли у области аграрне тео-

рије имао марксизам. Ослањајући се на научна достигнућа великих класичара економске науке, Смита и Рикарда, Маркс и Енгелс су и у овој њеној области дали одлучујуће доприносе. Бранећи, пак, марксистичку аграрну теорију од ревизионизма и даље је развијајући у новим условима, Лењин ју је обогатио и новим доприносима. С друге стране, у борби против марксизма, настајале су и још увијек настају многе „теорије“ и у области аграрноекономске мисли, почев од оних њемачке романтичарске и историјске школе, па преко разних субјективистичких концепција, све до аустро-њемачког, руског и другог ревизионизма, који су се исполили нарочито баш у области пољопривреде.

(5) С тим у вези, потребно је истакнути и класни карактер аграрноекономске мисли. Већ је теоријски јасно да и ова као и свака друштвено-економска мисао уопште у сваком класном друштву нужно изражава интересе ове или оне друштвене класе. Најчешће је то мисао владајуће класе, односно неког њеног слоја, али су кроз историју, на овај или онај начин, и кроз ову мисао долазиле до изражаја тежње и интереси потчињених класа. И заиста, ма и легитимичан преглед историјског развитка погледа на аграрна питања у то нас увјерава. У античком, робовласничком друштву, грчки и римски писци, дотичући ова питања, у ствари их третирају са гледишта робовласника, исто онако као што се она у средњовјековном законодавству третирају у интересу владајућих феудалних класа, или као што је класична рикардовска теорија земљишне ренте у ствари израз интереса буржоазије у њеној борби против велепосједника. Исто тако су и ране, примитивне аграрнокомунистичке утопије у ствари израз протеста широких експлоатисаних маса на прелазу из феудализма у капитализам и у почетку овог посљедњег, као што је и Марксова теорија ренте или на њој базирана Лењинова теорија национализације научни израз тежњи радничке класе за стварањем бескласног друштва.

(6) Наводећи те најважније факторе аграрноекономске мисли, никако не мислимо рећи да је сама та мисао некакав пасиван продукт друштвеног бића, у најширем смислу. Напротив, рођена из одговарајуће друштвене средине, ова мисао, са своје стране, на њу врши мањи или већи утицај, и тако и сама постаје реални фактор развитка. Аграрне идеје Солона, Тиберија Граха или Колумеле имале су, већ у оно вријеме, снажног утицаја на друштвени живот, а да се и не говори о каснијем развоју, током кога је аграрнонаучна мисао добијала све већег значаја и утицаја, да би врхунац достигла у Лењиновом кооперативном плану. Идеје и саме постају материјална снага кад ухвате коријена у масама — писао је Маркс.

(7) Било би, најзад, погрешно кроз историју развитка аграрноекономске мисли тражити неки развојни континуитет, неку непрекидну узлазну мисаону линију. Ни у једној области човјековог мисаоног стваралаштва историја нам не открива такав непрекидни прогрес, па ни овдје. Напротив, под утицајем најраз-

личитијих фактора друштвеног развитака, и аграрноекономска мисао имала је своје успоне и своје падове, своју еволуцију и своје скокове, тако да је генерална линија њеног развитака изломљена. Једно је, међутим, стално: протагонисти њеног развитака увијек су били представници оне друштвене класе која је у датим околностима била носилац друштвеног прогреса уопште, па било да је ријеч о атинском демосу, римском плебсу, трећем сталезу на заходу феудализма или о пролетаријату.

(8) Историјски развој аграрноекономске мисли веома је широк предмет. Не само зато што је ово, као што смо у почетку рекли, најстарији вид економске мисли уопште већ и зато што нема ниједне области друштвене производње која је и током вјекова у толикој мјери окупирала човјекову економску мисао као што је пољопривреда. Отуда је сасвим разумљиво да у једном раду који представља само једну скицу за шире и дубље проучавање не може бити ни говора о томе да се, ма и само у облику теза, исцрпе предмет о коме је ријеч. Зато ћемо се овдје ограничити на то да само у главним контурама, у оквиру сукцесивних економских школа и праваца економске мисли уопште, изнесемо најважније аграрноекономске идеје, њихове битне карактеристике и њихове главне носиоце. Такав приступ, управо као извјестан степен уопштавања, омогућава да се боље сагледају најбитнији елементи даљег проучавања овог предмета, што је и био циљ овога рада.

2. — Стари и средњи вијек

(1) Као што је познато, стари се вијек углавном одликује робовласничким поретком, који је на бази развијених производних снага и вишка производа израстао из првобитне заједнице. Ипак, у извјесним развијеним земљама Истока, какве су биле Индија и, нарочито, Кина у раздобљу које се обично сврстава у стари вијек, тј. до пропасти Римске империје, већ се био развио и феудализам. И поред великих разлика између појединих земаља овога времена, у сваком погледу, неоспорно је да се са чисто привредног становишта све оне карактеришу пољопривредом као основном облашћу привреде, а такође су се у каснијим временима у свима њима развили занатство и трговина, сувоземна и поморска, унутрашња и спољна. Друго времена привреда је била природног карактера, али је развитак новца све више потискивао првобитне природне облике привређивања, а робно-новчани односи у неким од тих земаља били су достигли висок степен развоја. Друштвена, пак, структура овог времена обухватала је собом, поред робовласника и робова, као основних, карактеристичних класа, и друге слојеве становништва, међу којима и јаче или слабије развијене, у мањој или већој мјери зависне или потпуно слободне сељачке масе, градске занатлије, трговце и друге мање важне слојеве античког друштва. Уопште-

но се нешто више тешко може рећи, јер су на широком простору око обала Средоземља па до Далеког истока и у тако дугом времену какво захвата стари вијек разлике биле велике, не само од земље до земље већ исто тако од једног раздобља до другог унутар исте земље.

Природно је да су неразвијеним привредним односима овога доба морале одговарати и сасвим упрошћене и неразвијене економске идеје. И уколико су се развиле, оне су се односиле више на чисто техничку страну, на начин прибављања средстава за живот у домаћем, приватном газдинству, или на размишљања о привреди као извору државне снаге, или, најзад, на етичку страну привређивања, него што би се састојале из економске анализе на ма како ниском нивоу. Па и као такве, ове идеје се појављују сасвим фрагментарно, узгредно, изоловано, овдје-ондје, углавном у склопу ширих, филозофских, етичких или друштвенополитичких разматрања. У ствари, ове економске, а на првом мјесту аграрноекономске идеје овога доба више су долазиле до изражаја у државном законодавству, економским захтјевима незадовољних маса, или разним реформним пројектима, него у дјелима појединих писаца. Најважнији изузетак у овом погледу представља Грчка, заправо Атина, у којој је аграрноекономска мисао дошла до изражаја првјенствено у познатим дјелима њених филозофа-мислилаца и у којој је она и иначе достигла највиши степен развика међу свима државама старог вијека. Извјестан изузетак чини и Кина, чија аграрноекономска мисао такође долази до изражаја највећма у дјелима њених религиозних филозофа, али она још није довољно проучена.

(2) Међу земљама Истока, а и уопште, прве зачетке аграрноекономске мисли налазимо још у XVIII вијеку прије н.е., у познатим законима вавилонског цара Хамурабија. Као документи класног робовласничког друштва, ови закони штите, прије свега, интересе саме робовласничке државе, али и приватних робовласника, па у њима налазимо и прописе о заштити приватних земљишних посједа, и то не само крупних, робовласничких већ и посједа ситних земљишних сопственика, дакле уопште заштиту приватне земљишне својине. Интересантно је такође да већ ови најстарији закони садрже и прописе о извјесном, рекло би се, нормирању новчане наднице у пољопривреди. Слични прописи асирских царева из 3—4 вијека каснијег периода, својом sukcesивношћу, дају нам могућност и за извјесно праћење процеса распадања првобитних земљишних заједница и настајања приватне својине на земљишту. Египатски споменици из времена царева Тутмеса III и Рамзеса II већ садрже документе који говоре о побунама и устанцима робова на великим земљишним посједима, па и сиромашних сељака, против тешког живота и експлоатације од стране робовласника. Познати кинески мислилац Конфуције (531—479. прије н.е.) проповиједао је слободно сељачко породично газдинство и његово умјерено опорезивање у корист државе. За аграрноекономску мисао у старој Кини од

великог је значаја, нарочито, дјело Гван-Чи, из периода прелаза из IV у III вијек прије н.е. Тамо се налазе подаци о експлоатацији сељака од стране трговаца и зеленаша и о тешком животу народа, нарочито у неродним годинама. Аутори се изјашњавају против превисоких радних обавеза у пољопривреди и траже државну интервенцију у корист сељака. Индијско дјело „Наука о политици“ (Артхашастра), стварано током вјекова, од почетка IV прије па до II вијека н.е., између осталих економских садржи и извјесне аграрноекономске мисли. Истина, није јасно да ли се ово дјело односи на робовласнички или на феудални поредак, али с обзиром на дуг период који обухвата и на карактер његових текстова, изгледа да се односи на оба та сукцесивна поретка, односно њихов прелазни период. Из области пољопривреде оно садржи одредбе о наводњавању земљишта и начину његовог обдјеловања. Види се и то да је обрадиво земљиште одузимано од оних власника који би га оставили необрађеним, а да је указивана помоћ онима који би својим радом привели култури дотад необрађене површине. Предвиђају се ригорозне казне за све оне који би злоупотребили уређаје за наводњавање, а поготову за оне који би их намјерно оштећивали. Најзад, Библија, такође настала у различита, при том тачно неутврђена времена, и писана од стране више аутора, нарочито у свом првом дијелу, тзв. Старом завјету, садржи и извјесне аграрноекономске мисли. Из ње се донекле може реконструисати поредак првобитне јеврејске заједнице, са колективном земљишном својином и родовским друштвеним уређењем. Исто тако се види да се касније земља дијелила сваке педесете године, док се није дефинитивно учврстило приватно власништво и над земљом. Трговина и лихварство дошли су до раслојавања становништва на богате и сиромашне, па ови посљедњи кроз уста пророка оштрим језиком грме против лихвара, трговаца и „пљачкаша земље“, тражећи повратак на старо уређење.

(3) Од многорбојних грчких државица старога вијека економска мисао највећма се развила у Атини, колијевци античке демократије, античке филозофије и умјетности. Сама атинска привреда, у доба њеног највећег цвјетања, носила је битно градско обилежје: занатство, сувоземни и поморски саобраћај и трговина, али су све те гране ипак почивале на развијеној пољопривреди. Иако је и Атина била робовласничка држава, у којој је број робова био двапут већи од броја слободних грађана и, чак прије пелопонеских ратова, достигао до 150.000, ипак је знатан дио радне снаге у пољопривреди потицао из редова слободних и полуслободних сељака или најамних радника. Ипак, с обзиром на ниску производност рада у пољопривреди и бројно градско становништво, производња хране није била задовољавајућа, па се прибјегавало и забрани извоза жита. Осим производње житарица, у Атици су били врло развијени: виноградарство, маслинарство, сточарство. Развита робно-новчаних односа условио је формирање лихварског капитала: камата је износила

око 12—18 посто годишње. То је, са своје стране, водило још већем раслојавању слободног становништва и у пољопривреди и његовом претварању у робове повјерилаца, услед чега ничу и захтјеви за реформама, чији су најбољи изрази Солоново и Периклово законодавство. Пелопонески ратови (431—404. прије н.е.) још већма су погоршали положај пољопривреде и сељаштва: многа газдинства су уништена, број стоке битно је смањен, а знатан број сељака-војника није се више имао куда враћати. већ се претварао у лумпенпролетаријат, или одлазио у страну, па чак и непријатељску, персијску најамничку војску.

На развитак економске, па унутар ње и аграрноекономске, мисли у Атини имао је великог утицаја развитак науке и филозофије. Иако је владајући филозофски правац и овдје био идеалистички, развитак таквих наука као што су: математика, астрономија, медицина и друге, утицао је и на настанак материјалистичке филозофије једног Епикура или Демокрита. Својим стављањем у центар човјека, са његовим материјалним и духовним потребама, и својим нормативним одређивањем његовог става према спољном свијету, филозофија и етика битно су утицале на развој и карактер економске мисли. Уосталом, филозофска, етичка и економска мисао овдје су биле нераздвојне и чак персонално уједињене, јер су главни носиоци економске мисли били познати филозофи и етичари: Ксенофон, Платон, Аристотел.

Елементе аграрноекономске мисли налазимо најприје у познатим Хомеровим спјевовима, из VIII вијека прије н.е., *Илијади* и *Одисеји*, а затим и у Хезиодовом епу *Послови и дани*. Прва два се, очевидно, односе на период родовске аристократије, чија је економска снага почивала на земљишној својини, стоци, злату и сребру, а извори тога богатства били су: ратни пљијен, намети на покорено становништво и трговина. Хезиодов спис, пак, већ спада у почетак робовласничког поретка, његов патријархални ступањ, али сам аутор потиче из редова слободних сељака, чије погледе и изражава. Он, наиме, слика њихов тежак положај и њихову експлоатацију од стране богатијих слојева. С обзиром на то што се робовласничко друштво и његова идеологија још нијесу били развили, разумљиво је што пјесник ни на рад не гледа са презиром, већ као на нешто тешко али нужно. На прво мјесто при том ставља рад у пољопривреди. Идеализира првобитну земљишну заједницу, у којој су људи „без јада, без туге, без немаштине и без рада слатко проводили дане“. Мисао већ развијеног робовласничког поретка долази до изражаја у Солоновом (638—559. прије н.е.) и Перикловом (499—429. прије н.е.) законодавно-реформаторском раду. Од првог су у односу на аграрноекономску мисао најважније оне мјере које се тичу ликвидације дугова, забране даљег претварања инсолвентних дужника у робове, подјеле свих слободних грађана према имовном стању у четири класе и максимирања земљишног посједа. Од других, пак, мјера најважније су оне које се тичу организације пољопривредне производње на великим посједима на основу ро-

бовског рада и побољшавања положаја сиромашних и средњих слојева путем додјеливања земље и инвентара.

Човјек који је творац ријечи „економија“ и који ју је дао као наслов једном свом дјелу, Ксенофон (430—355) прије н.е.), иако прије свега филозоф и као такав изразит представник метафизичке природне филозофије, посветио је много пажње и економским размишљањима. У области аграрноекономске мисли он је одлучан заступник пољопривреде. Познато је да је Кене као мото своје „Економске таблице“ употријебио ову његову мисао: „кад цвјета пољопривреда цвјетају и остале умјетности; кад она назадује, заједно с њом назадују и све остале привредне дјелатности, на мору и на копну“. Ксенофон је присталица пољопривреде спартанског типа, тј. крупног натуралног посједа, обрађиваног радом робова. Пољопривреда је за њега у исто вријеме и најкориснија и најпријатнија област привређивања. Наравно, ни по њему слободни људи не треба да се баве физичким радом, па ни оним у пољопривреди, већ треба да буду само његови организатори. У том циљу он и даје читав низ педагошких и техничких савјета за што рационалније искоришћавање робовског рада. Иначе, као заступник натуралне пољопривреде, сматра да би свако домаћинство требало да производи све што му је потребно, па је противник трговине и новчаног пословања уопште. Као што се види, Ксенофон је био изразит представник конзервативне робовласничке аграрноекономске мисли.

Веома сличне идеје у овој области заступао је и отац филозофског идеализма, Платон (427—347. прије н.е.), чија утопијска република, по ријечима Маркса, представља атинску идеализацију египатског кастинског устројства. Маркс је ту, несумњиво, мислио на познату Платонову идеју о подјели слободних људи на три основна сталежа, подјелу базирану на неједнакости међу њима већ по рођењу. На тој је идеји Платон заснивао и своју теорију о подјели рада. У области пољопривреде истицао је као идеал крупан земљишни посјед, обрађиван робовским радом. Од свих грана пољопривреде највише је хвалио виноградарство.

Ни највећи мислилац бар европског старог вијека, Аристотел (384—322. прије н.е.), иако у филозофском погледу, као емпирик и реалист, знатно различит од свог учитеља Платона, није се у области саме аграрноекономске мисли од њега битно разликовао. И он у пољопривреди види главну привредну дјелатност, јер од ње зависи опстанак државе. Ограничен својом епохом и њеном друштвено-економском структуром, и овај је генијални мислилац на сваки физички рад, па и на онај у пољопривреди, гледао као на нешто недостојно слободног човјека и резервисао га за робове, варваре и зависне сељаке. „Земља треба да припада онима који носе оружје и узимају учешћа у управљању државом... а они који је обрађују морају се разликовати од њих“ — писао је он. Био је одлучан противник заједничке земљишне својине и сматрао да половина земље треба да

је државна а половина приватна, с тим што ће, из војничких разлога, један дио ове посљедње бити у близини државних граница а други у околини града.

(4) Аграрноекономска мисао у античком Риму развијала се под прилично друкчијим условима од оне у Атини. Римска империја, особито на врхунцу њене моћи, током два прва вијека прије н.е., била је огромна, војнички организована сила, која је обухватала читав широки појас око обала Средоземља. Све већа освајања и покоравања других народа доносила су држави и моћним римским патрицијима и војсковођама огромне масе робова, од којих је велик дио искоришћаван у пољопривреди. Нигдје као у античком Риму није била тако тачна позната Аристотелова мисао да је „војна вјештина дио вјештине привређивања“. Сама земља у Италији и другим римским провинцијама, првобитно у рукама родовских заједница, а затим у рукама слободних сељака, упропашћавањем ових посљедњих у тако рећи непрекидним ратовима, све више је прелазила у руке моћних римских велепосједника. Ту земљу обрађивали су робови, незаинтересовани за било какав напредак, усљед чега је тешко долазило до ма каквог прогреса у развиту производне технике и материјалних производних снага уопште. И преостала сељачка породична газдинства, првобитно натуралнопривредног карактера, са развикоом робно-новчаних односа све више су долазила у мању или већу зависност од крупних посједника, губила су парче земље, а њихови власници се у све већем броју пролетаризовали. У каснијим вјековима Римске империје стање се и у пољопривреди битно погоршало. Огромно нарасло градско становништво, нарочито са повећавањем масе чувеног римског лумпенпролетаријата, изискивало је све више жита, меса, вина, воћа, поврћа, а прилив робовске радне снаге, усљед неуспјешних ратова, постајао је све мањи, да би и сасвим пресахнуо. Ова оскудица радне снаге у пољопривреди изискивала је корјените промјене и у самим дотадашњим привредним односима, па се јављају и идеје о друкчијој организацији пољопривредне производње, идеје које код каснијих римских писаца узимају све више маха.

Изразито робовласничку идеологију у области аграрноекономске мисли заступали су нарочито: Катон, Варон и Цицерон. Марко Порције Катон (234—149. прије н.е.), и сам крупан латифундист и власник великог броја робова, у епоси развијеног античког робовласништва, у свом дјелу »De agricultura«, обрађује методе за што ефикасније искоришћавање робовског рада. У том циљу препоручује набавку младих робова, како би се могли што успјешније васпитати и навикнути на тежак рад. Сматра да робове не треба груписати, како би се онемогућиле њихове евентуалне завјере. У истом циљу према њима треба примјењивати веома строге дисциплинске мјере. Треба их хранити и одијевати различито, према њиховом радном залагању и ефекту, како због подстицања на бољи рад тако и ради изазивања суревњивости

међу њима, у смислу начела: завади па владај. Ради смањивања трошкова пољопривредног газдинства, Катон препоручује одстрањивање старих и изнемоглих робова, као ма којих непотребних ствари. Он је иначе био присталица аутаркичне, али и тржишне производње: производити све што је могуће за потребе властитог домаћинства и за продају, а куповати само оно што се не може производити, и то што мање. У том погледу он се може сматрати претечом меркантилизма у оквиру једног газдинства. Други од ових писаца, Марко Теренције Варон (116—27. прије н.е.), иако у првом реду историчар и књижевник, написао је и три књиге »De re rustica« („О пољопривреди“) и постао фамозан по својој чувеној подјели свих производних оруђа на три врсте: мртва оруђа, тј. мртви инвентар, оруђа која пуштају неартикулисане тонове, тј. радну стоку, и оруђа која говоре, тј. робове. Ваљда нигдје није тако драстично, али и тако тачно, изражено античко схватање ропства као ту. Живећи у епоси кад велик дио римских велепосједника и није боравио на својим латифундијама, већ проводио раскошан живот у самом Риму, Варон је указивао на негативне посљедице тог, тзв. апсентизма на пољопривреду и на опстанак самог робовласничког друштва. Најзад, чувени римски оратор, Марко Тулије Цицерон (107—44. прије н.е.), и иначе познат као представник најбогатијих слојева римског друштва, био је и у области аграрноекономске мисли одлучан присталица крупних латифундија.

Била је, међутим, и читава плејада римских писаца који су увиђали негативне стране робовласничке пољопривреде, били носиоци нових идеја у њој и предлагали разне реформне мјере. Добро су познати народни трибуни, браћа Тиберије (163—132. прије н.е.) и Кај (154—122. прије н.е.) Граси, који су, један за другим, одлучно истицали захтјеве за аграрном реформом: предлагали су поновну расподелу тзв. *ager publicus*-а на сиромашне слојеве, одређивање максимума приватног земљишног посједа, пресељавање римске сиротиње у оне дјелове империје у којима је још било слободне земље итд. Сви ти захтјеви наишли су на одлучан отпор велепосједника, па не само да од реформи није спроведено у живот ништа већ су оба брата, један за другим, на истом питању, и пала. Ваља, међутим, истакнути да је још у ово вријеме схватање било такво да мисао о укидању самог ропства није била ни у главама таквих народних вођа какви су били браћа Граси. Она се ипак све више пробијала, па бар њене клице налазимо већ у реформаторским предлозима Луција Модерата Колумеле, који је проблемима пољопривреде посветио 12 књига свога списка »De re rustica«. У доба кад је прилив нове робовске радне снаге био готово пресахнуо, код њега налазимо размишљања о новим односима производње у пољопривреди. Код њега се крупан земљишни посјед састоји од два основна дијела, од којих је први чифлук (*villa*) обрађиван у сопственој режији господара путем робовског рада (*villa rustica*) и имао обитавалишта за господара, његове администраторе и саме

робове (*villa urbana*), а други (*vici*) је подијељен на мање парцеле, које су под арендом обрађивали на њима настањени колони (*casae*). Колумела се јако залагао за подјелу латифундија колонима, како би се произвођачи на тај начин више заинтересовали за производњу него обични робови, који у њеном повећању немају никаквог интереса и које господар за вријеме кад не раде мора бадава издржавати. Ове идеје, очигледно, означавају симптоме распадања робовласничког поретка и чак наговјештавају његово прерастање у феудализам, јер је економски положај колона, онакав каквим га приказује Колумела, веома сличан почетном стадију каснијих феудалних кметова. Сличне идеје, па и у умјетничкој литератури, сретамо затим и код низа других римских писаца, после Колумеле. Познати пјесник Виргилије (70—19. прије н.е.) идеолог је средњег и малог земљишног посједа, а у својој чувеној поеми »*Georgica*« са великим симпатијама опјева рад на њима, као што чини и пјесник Страбон у збирци »*De cultura hortorum*« („О повртарству“). Сљедбеник Епикурове и Демокритове атомистичко-материјалистичке филозофије, Тит Лукреције Кар (99—55. прије н.е.), већ указује на то да друштво има свој процес развика и чак да тај процес зависи од стварања нових оруђа за рад и повећања човјекове власти над природом. Плиније Старији указује на то да се не може очекивати добар рад од тако очајних људи какви су робови и слабљење Империје приписује у првом реду робовима и латифундијама. У овом правцу мисли најдаље је отишао познати филозоф-стоик, Луције Сенека Млађи (2. прије — 65. од н.е.). Он је био први антички мислилац који је сматрао да ропство није природна, већ друштвена институција. По њему су људи по природи једнаки, а неједнакост се рађа из друштвених односа. Истина је да је код самог Сенеке ово схватање још увијек било само израз његове филозофске и етичке мисли, и да он сам није из њега извлачио никакве друштвене консеквенце, али је истина и то да се оно родило у периоду кад су прилив нових робова и репродукција постојеће робовске радне снаге били сведени на минимум, па и призор неминовне пропасти друштва базираног на ропству мисаоним главама већ није био тако далек као раније. У посљедњим вјековима Римске империје, и у стварности и у њеном мисаоном одразу, већ се почео оформљавати нови начин производње и њему одговарајућа аграрна структура.

(5) Тај нови поредак, феудализам, временски обухвата мање или више дуг период, зависно од прилика у разним земљама, углавном од настанка буржоаско-демократских револуција у свакој од њих, али се средњи вијек њиме карактерише у читавој Европи. Сматра се да је, по правилу, израстао из робовласничког поретка, како је било у свима оним земљама које су се формирале на територијама Римског царства, али је у извјесним словенским и другим земљама настао из претходне родовско-територијалне организације. Као што је израстао из различитих прилика и трајао разно вријеме тако је у разним земља-

ма и у разним периодима имао и различите облике. Ипак, основно је то да средњовјековну феудалну структуру карактеришу двије главне друштвене класе: посједници земље, феудалци, и њени обрађивачи, кметови. При том је, међутим, мање-више у свима земљама, током читавог срдњег вијека, било и слободних или мање-више слободних сељака, па и остатака првобитних заједница. Кметови су обрађивали господареву земљу и, кроз најразноврсније и по степену зависности веома различите односе, плаћали феудалну ренту, најприје радну и натуралну, а у каснијем периоду новчану. Феудални посједи прелазили су из руке у руку наслеђством, поклоном, куповином и продајом, заједно са припадајућим им кметовима, јер су ови, по правилу, били везани за земљу (*glebae adscripti*). Поред огромне економске моћи, феудални господари имали су на својим територијама и политичку, војну и судску власт, али су према својим кметовима имали и извјесне, бар само моралне, обавезе, а у првом реду да их штите од спољних напада и помажу у случају оскудице, глади и каквих несрећа. Уосталом, ваља увијек иапти у виду да су феудални односи од земље до земље били веома различити.

Са чисто привредног гледишта средњи вијек се такође карактерише једном, свима земљама заједничком, цртом: одлучујућим значајем натуралне пољопривреде. Занатство на самим феудалним посједима било је, у ствари, само допунска, акцесорна дјелатност уз пољопривреду, као што је и трговина у највећој мјери била скопчана са њоме. Касније, упоредо са развитком градова, у њима се развија и посебно занатство и трговина, организовани у еснафе, односно гилде, а још касније и мануфактура. Натуралну привреду постепено је замјењивала новчана. Најзад, у оквиру самог феудалног друштва, почеле су се у неким земљама већ у средњем вијеку развијати и клице капитализма.

Идејна страна овога доба карактерише се одлучујућим значајем цркве, нарочито у католичким земљама. Црква је истовремено била врло крупни, па и најкрупнији, феудални посједник, и представљала је не само духовну већ и свјетовну силу, па је из овог времена потекла и позната теорија два мача. Пошто је по католичком схватању духовна власт старија од свјетовне, то је и папа, као наслеђник апостола Петра, себе сматрао не само врховним духовним већ и врховним свјетовним старјешиним хришћанских владара. У почетку религија сиротиње, организована у уже религиозне заједнице, крајње аскетично и окренуто искључиво према загробном животу, као утјеси за овоземаљска страдања, хришћанство се постепено све више ширило, док након познатог Миланског едикта цара Константина, из 313. године, није постало званична религија, која се повезала са феудалном друштвено-економском структуром и постала њена најшира идеологија. Отуда се читав средњовјековни живот тако интимно прожима хришћанским религиозним назорима.

(6) Разумије се да је таква друштвено-економска структура и идејна надградња средњег вијека морала имати битан утицај и на саму економску мисао тога времена. Њене главне одлике су: неразвијеност, тијесна повезаност са религиозним назорима и класна оријентација. Њени, пак, главни изражаји налазе се у дјелима црквених отаца, у средњовјековном феудалном законодавству и, посредно, у јеретичким назорима и сељачким устанцима. Прва два извора изражаји су економске мисли владајућих класа, друга два — мисли експлоатисаних.

Најраније аграрноекономске погледе овога доба откривамо у ширим, религиозним, етичким и филозофским списима црквених отаца и католичких канониста. Међу њима најважнији су Аурелије Августин (353—430) и Тома Аквински (1225—1274). Пошто је међу њима велики временски интервал од осам вјекова, кроз њихове списе може се, истовремено, пратити и еволуција економских назора саме хришћанске цркве, као чији се представници и појављују.

Живећи у времену раног хришћанства, кад су и сами феудални односи били тек у зачетку, Августин има низ погледа блиских народним масама. У својим списима »De civitate Dei« („О божјој држави“), »De opera monachorum« („О радовима монаха“), и другима, Августин истиче ријечи апостола Павла: ко не ради не треба ни да једе. Физички рад цијени исто онако као и духовни. „Бавити се само духовном дјелатношћу, не бавећи се и ручним радом — то је знак љености“ — писао је он, полемичући са неким калуђерима који су сматрали да не треба да се баве физичким радом, већ само духовним. Такво схватање, ма колико нам данас изгледало само по себи разумљиво, представљало је у односу на економску мисао робовласничког поретка огроман напредак. Рад у пољопривреди је за Августина у сваком погледу изнад осталих. За њега је пољопривреда „најчистија од свих умјетности (innocentissime artum). У наведеном раду »De opera monachorum« писао је овако: Гдје има толико простора за општење човјековог духа са природом! Има ли ичега што је чистије од те дјелатности! Пољопривредни рад уједињује се са тако великом друштвеном утјехом да је за неке права казна да се налазе по страни од њега“. Напротив, трговина је занимање недостојно човјека, лихварство и прекомјерно гомилање богатства су за осуду. Његов, пак, савременик и истомишљеник, свети Јероним, говорио је: „Сваки је богаташ или грешник или насљедник грешника... Богатство је отето од сиротиње“. При свем томе, изражавајући став званичне цркве, и Августин оправдава постојећи поредак, па раног феудалног земљопосједника представља као заједничког оца читаве колонатске породице (pater familias) и проповиједа очинско покоравање колона свом господару (pax domestica). Виши феудални слојеви, па и крупни земљопосједници, треба да се посвете одређеним државним пословима и војној служби. „Задатак цркве и није да

ослободи робове, већ у томе да их учини добрима“, — писао је он.

Живећи у епоси развијеног феудализма, са изразитом сталешком подјелом, огромним ауторитетом католичке цркве и пољопривредом као основном граном привредне дјелатности, Тома Аквински има и идеје које су прилично различне од Августинових. Те идеје дошле су до изражаја, нарочито, у његовом познатом спису »Summa theologica«. Његов став према физичком раду, па и раду у пољопривреди, у ствари, изражава феудалну сталешку хијерархију. Познато је његово упоређење подјеле рада у друштву са оном код пчела, гдје и послови нерадника имају своје оправдање. Исто тако је позната његова теорија праведне цијене (justum pretium), у којој одобрава повећање цијена пољопривредних производа ради угодног живота феудалаца. Сличан је и његов став према новцу, богатству, трговини.

(7) Сасвим је разумљиво да је економска мисао владајућих феудалних класа долазила до изражаја нарочито у средњовјековном законодавству. У том законодавству нарочито се штити феудална земљишна својина, утврђују обавезе зависних кметова и санкционише постојећа сталешка подјела. Из Салијског законика (почетак VI вијека) може се пратити читав развој, од првобитних слободних сеоских општина до феудалних односа, али он штити и сељачку породичну земљу, његову стоку и плодове, прописујући оштре казне за њихову повреду. Близу три вијека касније, „Капитулације“ франачког краља Карла I већ означавају потпуно ишчезнуће првобитних слободних сеоских општина и учвршћење феудализма. Тамо се поклања велика пажња организацији феудалног посједа и експлоатацији кметова и јасно се види примјена познатог феудалноправног принципа »nulle terre sans seigneur« (нема земље без господара“), који је формулисао француски правник Бомануар. Познати закони под називом „Руска правда“, из XI—XII вијека, такође штите феудалну, нарочито кнежевску, земљишну својину, прописују обавезе кмета и регулишу односе између њега и господара. Наше средњовјековне владарске повеље и, нарочито, Душанов законик, истина понајкаснији, крцати су одредбама аграрноекономског карактера; у законнику се такође штити феудална земљишна својина, регулишу односи између властеле и меропаха, прописују њихова права и дужности, повластице и ограничења, утврђује радна и натурална рента, забрањује скупљање себара на скупове, одређују казне за бјежање са посједа итд.¹

(8) Природно је што аграрноекономске идеје експлоатисаних народних маса средњег вијека, заосталих и неписмених, по правилу, не долазе до изражаја у писаним споменицима, већ много више кроз усмене протесте, наоко вјерске проповиједи, по-

¹ Детаљније се може видјети у нашем чланку „Економски моменти у српским средњовјековним писаним споменицима“, Глас ССLXXXIII Српске академије наука и уметности, Одељење друштвених наука, књ. 18, Београд, 1974, стр. 131—162.

буне. У том погледу од посебног су значаја разне јереси, које су се у европским земљама често појављивале током читавог срдњег вијека и против којих је званична црква водила сталну борбу. У спољашњој форми вјерских назора, кроз јереси је, у ствари, изражавано незадовољство, у првом реду сељачких маса, читавим привредним и друштвеним устројством феудалног поретка. Упркос разлика, кроз све њих долазила је до изражаја идеја једнакости, протест против огромних разлика у богатству, тражење повратка на првобитну хришћанску идеологију братства, узајамног помагања, сиромаштва црквених старјешина и једноставности црквене организације. Па и сами носиоци јереси по правилу су били људи из нижих и средњих слојева свештенства. Један од њих, енглески капелан Џон Бол, говорио је: „Ствари у Енглеској поћи ће набоље тек онда кад имовина постане заједничка, кад више не буде ни вилана (сиромаша) ни племства, већ кад сви буду у једнаком положају“. Па и наши богумили били су против богатства, власти и привилегија феудалног племства, као нечег што је ђавољег поријекла и што је извор зла и насиља. У име социјалне правде, као првобитне хришћанске идеје, тражили су одстрањивање раскоши, подјелу црквених посједа и повратак првобитном хришћанском аскетизму и простоти црквене организације. Познато је како су се, због таквих назора, српски средњовјековни владари свирепо обрачунавали са њима. У Русији су квазијеретичке идеје дошле до изражаја у списима Феодосија Косоја, Јермолаја Еразма, Ивана Пересвјетова и других. Први је захтијевао пуну, дакле и имовинску једнакост међу људима, и сматрао да у друштву не смије владати подјела на богате и сиромашне, јер су сви људи пред богом једнаки. Монах и свештеник, Еразмо, истицао је да сељаштво представља базу материјалног опстанка и благостања свих, а да управо оно живи у биједи, истењући под теретима разних натуралних и новчаних дажбина и кулучких обавеза. Цару Ивану IV предлагао је низ реформаторских мјера за побољшање положаја сељаштва, као што су укидање новчаних дажбина и смањивање натуралних на износ од једне петине плодова. За разлику од Косоја, Еразмо, дакле, није био против феудалних односа, већ само за њихово реформисање у корист сељаштва. Слично њему, Пересвјетов је био за неограничену царску власт, која би се ослањала на ситне и средње земљишне посједнике, као главну привредну, политичку и војну снагу државе. Био је, међутим, одлучно против крупних земљишних посједника, јер се „велможе руског цара само богате и лијене, а царство му тоне у биједу“.

(9) Идеје феудалних кметова до најјачег израза долазиле су у облику многих сељачких устанака, који су се по свим европским земљама појављивали кроз читав средњи вијек. Основна мисао свих њих, и поред многих разлика у њиховим узроцима и карактеру, била је укидање постојећих феудалних, у првом реду земљишних, односа и повратак негдашњој „сељач-

кој правици“, слободним сељачким посједима и њиховим аграрним заједницама. Међу овим устанцима историји су најпознатији: устанак италијанских кметова под Долчином, тзв. жакерија у Француској, устанак у Енглеској под Ватом Тејлором, покрет Јана Жишке и хуситски религиозни ратови у Чешкој, устанак хрватских сељака под вођством Матије Гупца, јеретичко-устаннички покрет Томе Минцера и Јована од Лајда и сељачки ратови у Њемачкој почетком XVI вијека, устанак у Русији под Стјењком Разином и касније под донским козаком Пугачовом, који је у ослобођеним крајевима давао у неограничену и бесплатну својину земљу, дотле обрађивану за господара. С аграрноекономским и овим устанцима су се почекад мијешали и националноослободилачки мотиви, како је било нарочито у Пољској под Кошчушком, а такође и код нас у првом и другом српском устанку, или у херцеговачком устанку из 1875. године. Но, ови посљедњи покрети, иако национално ослободилачког и антифеудалног карактера, прелазе временске границе средњег вијека.

3. — *Аграрноекономски погледи меркантилиста и физиократа*

0) Као што је познато, меркантилизам је, с једне стране, привредни систем, пракса, раног, трговачког капитализма, а са друге систем његове економске мисли, прилагођен његовим потребама. Он је тако рећи прва у историји економска школа у правом смислу, јер за разлику од свих ранијих писаца, који су се бавили економским питањима само описно или, као канонисти, нормативно а увијек само спорадично и узгредно, меркантилисти већ систематски проучавају економске појаве, и то са гледишта њихове каузалне међузависности, тражећи њихове узроке и посљедице. Због тога се овај правац оправдано сматра првом теоријском разрадом савременог му начина производње. С друге стране, у том проучавању економских појава, меркантилизам се задржава на њиховој површини, само у области промета, не понирући рубље у питања производње, због чега се овај систем не сматра правом политичком економијом, већ још увијек њеном предисторијом.

То што је предмет трговина, а не директно сама производња предмет пажње меркантилизма сасвим је разумљиво кад се има у виду да је он, као што смо рекли, теорија и пракса трговачког, дакле прометног капитала. Појавио се, прије или касније, током дугог раздобља од XV до XVIII вијека, у свим европским земљама, у доба кад су се у Европи стварале моћне апсолутне монархије, које су постепено сузбијале феудални партикуларизам и изграђивале снажне националне државе. На привредном плану то је било доба првобитне акумулације капитала, доба развитка трговине и мануфактуре, који су у разбијању

свестраних феудалних окова и ограничења, стварању широког слободног тржишта и пословне безбједности, гарантоване моћном централизованом државом, такође видјели своје интересе. Зато није случајно што су многи меркантилистички писци истовремено били владарски савјетници у економским и политичким стварима.

Веома су познати основни економски погледи меркантилизма. Умјесто углавном етичке економије, каква је била прије њих, као главно начело они узимају што веће богатство државе, а њега су видјели, изнад свега, у злату и сребру. До њих се, пак, долази највећма извозном трговином, која, међутим, захтијева што већу домаћу производњу. У том циљу нужна је државна интервенција у привреди, укидање унутрашњих царинских граница и сличне мјере. Осим тих основних принципа, меркантилизам је у разним земљама, саобразно њиховим специфичним условима, нагласак стављао на ову или ону привредну грану, економску мјеру или средство државне политике.

(2) Већ из ових принципа јасно је да пољопривреда у општем систему меркантилистичке економске мисли нема прво мјесто. То мјесто припада прометној сфери, трговини, која једино може да унесе у земљу обиље племенитих метала. Ради, пак, стварања што већих количина робе за извоз, у замјену за злато и сребро, треба фаворизовати занате, мануфактуру, индустрију, поморски саобраћај. Несумњиво, и пољопривреда може да буде важан фактор у овом погледу, али фактор ипак другостепеног значаја, подређен интересима спољне трговине и њено оруђе. При свем томе, није основано мишљење понеких истраживача развоја економске мисли да је меркантилизам пољопривреду сасвим запостављао, па и исцрпљивао. Напротив, многи меркантилисти придавали су јој видно мјесто и предлагали низ мјера за њено унапређење.

Прве меркантилистичке идеје у пољопривреди сретамо у Француској, у којој средњовјековни градови и нијесу имали тако велику слободу, као на примјер у Италији или Њемачкој. Веома је позната лозинка краља Анрија IV да сваки сељак треба да има једног дана недјељно кокошку у лонцу, као и она његовог министра Силија да су земљорадња и сточарство двије дојке које хране Француску. Већ и та идеја, међутим, указује само на то да се на пољопривреду гледало као на извор хране и сировина за друге привредне гране, што је дошло до изражаја нарочито у колбертизму. У циљу потпомагања развита мануфактуре и индустрије, Колбер је и у области пољопривреде предузимао низ мјера, па је, између осталог, забрањивао и извоз хране, осим у годинама изузетно добре жетве.

Један од најпознатијих меркантилиста, Италијан Антонио Сера (1580—1645), у својој „Краткој расправи о узроцима који могу изазвати обиље злата и сребра у краљевинама у којима

нема рудника“,² први пут у историји аграрноекономске мисли указује на дејство касније формулисаног закона опадајућег приноса земљишта. По њему је, наиме, земљиште самом природом ограничено, па се пољопривредна производња не може безгранично повећавати. Допунска улагања капитала на извјесној граници такође постају нерентабилна. Зато сматра да за привредни напредак земље индустрија има преимућство над пољопривредом. Сера је указивао и на велики значај који за оријентацију пољопривредне производње има тржиште, посебно, с обзиром на laku кварљивост пољопривредних производа и транспортне трошкове, његова удаљеност и саобраћајни услови. Ни сам не увиђајући значај тих размишљања, Сера је, дакле, у ствари, указивао на извјесне елементе диференцијалне ренте.

И други велики меркантилист Томас Ман (1571—1641), чију је књигу „Благо Енглеске од спољне трговине“³ Маркс назвао „меркантилистичким јеванђељем“, обраћао је пажњу на пољопривреду. На њу је, истина, гледао очима младог енглеског трговачког и мануфактурног капитала, нарочито оног везаног за текстилну мануфактуру. „Наша је земља“, писао је он, „природно богата, али то може бити још више кад се велики број необрађених парцела приведе култури“. Тако ће се, по њему, код куће моћи да произведе мноштво артикала који се сада увозе из туђине и тако изазивају огромне непотребне расходе. При том је нарочито указивао на значај развитка риболова и могућност да се у извозној трговини њиме успјешно конкурише Холандији. Исто тако указивао је да интереси извоза понекад треба и да уступе пред производњом хране, јер шта ће бити, пита он, у случају рата или забране увоза нашег текстила од стране других земаља.

Пољопривреди је у Енглеској поклањао велику пажњу и, по Марксу названи, „закашњели меркантилист“ Џејмс Стјуарт (1712—1780). О њој говори већ у првој глави своје књиге „Истраживање о начелима политичке економије“⁴, која се појавила само деценију прије Смитовог дјела и зато се сматра дјелом које садржи систематизацију меркантилистичких погледа. По њему, „становништво и пољопривреда увијек треба да буду база свег осталог“. У своје поодмакло вријеме, стојећи на гледишту капиталистичке пољопривреде, Стјуарт чак дијели пољопривредну производњу на некорисну, која производи само за личне потребе, и корисну, која производи за тржиште. Код њега такође налазимо извјесну концепцију земљиште ренте, концепцију по којој рента одговара оном дијелу производа који служи за исхрану у пољопривреди неангажованог становништва. Стјуарт је био одлучан противник неких савремених идеја за рјешавање проблема аграрне пренасељености путем равномјерне расподјеле

² Antonio Serra: *«Il breve trattato delle cause che possono far abbondare il regni d'oro e argento dove non sono miniere»*, 1913.

³ Thomas Mun: *Englands Treasure by Foreign Trade*, 1664.

⁴ James Stewart: *An Inquiry into the Principles of Political Economy*, 1767.

земље и истицао је преимућства крупног капиталистичког земљепосједа.

Рану меркантилистичку мисао у њемачким и аустријским земљама заступали су Безолд и Клок. Они су били под утицајем античке литературе, а у области пољопривреде нарочито под утицајем Колумеле, чија су дјела у то вријеме доживјела чак шест превода на њемачки. Безолд је био присталица углавном природног типа крупне пољопривредне производње, са врло ограниченом комерцијализацијом и забраном извоза хране, док је Клок препоручивао извјесну рационализацију пољопривреде и у том циљу се изјашњавао против концентрације земљишта у мало руку. Највећи значај за меркантилистичку аграрноекономску мисао у овим земљама имао је, међутим, Јохан Бехер (1625—1682). У свом зборнику разних размишљања и практичних предлога из области демографије и економије, под називом „Политичке расправе“,⁵ Бехер као главну тезу истиче потребу пораста броја становништва, што је, с обзиром на велику проријеђеност овога током тридесетогодишњих ратова, сасвим разумљиво: „Лако је схватити“, пише он, „да најважније државно правило или максима за један град или државу треба да буде густа насељеност“. У вези с тиме истиче и значај пољопривреде, као извора хране и сировина. Зато ту грану ставља на прво мјесто, а тек иза ње занатство и трговину. И он, међутим, у овој области заступа сасвим конзервативне погледе, не само оправдавајући феудални већ и хвалећи негдашњи робовласнички посјед, и тако долази у противрјечност са властитим другим погледима, у којима заступа интересе трговичког и индустријског капитала. Сасвим супротне погледе имао је, читав вијек касније, много познатији њемачки меркантилист, иначе филозоф, књижевник и историчар, Јоханес Готлиб Јусти (1705—1771). Као и Бехер, он је пољопривреди придавао првостепени значај, али је био изразит противник њеног феудалног устројства. Нарочито је критиковао познати њемачки феудални *Flurzwang*, који је, по његовом мишљењу, био главна кочница за напредак пољопривредне производње. Друга важна сметња по њему су сами својински односи на земљишту: обрађивачи земље, по правилу не будући њени сопственици, немају ни интереса да унапређују пољопривредну производњу. Зато препоручује да се, прије свега, од стране сви принудни методи обраде земље, у ствари све заостале феудалне институције у пољопривреди. Он затим указује на низ метода за повећање приноса, као што су комасација, подјела општинских пашњака и слично и, у духу „домаћинске литературе“ свога времена, даје низ практичних и врло детаљних савјета за унапређење газдинства. Иако није противник ни крупног капиталистичког посједа, Јусти је, у ствари, идеолог средњег сељачког газдинства и средњих слојева уопште.

Руски меркантилист Иван Тихонович Посошков (1652—1726) живио је, истина, у времену кад је феудално-спахијски систем достигао најшире размјере, али и када је, под Петром I,

⁵ Johan J. Beher: *Politische Diskurs*.

градска привреда цвјетала као никад до тада. Особито су се развијале текстилна мануфактурна и трговина, чији је идеолог и био и за чији се развој залагао смјело и упорно. „Без трговаца не може постојати ни мало ни велико царство“ — говорио је он. Био је одлучан присталица државне, у ствари цареве, интервенције у свим привредним питањима. У својој књизи „О сиромаштву и богатству“⁶ пољопривредним је питањима посветио VII и VIII главу. Он тамо отворено износи немилосрдну експлоатацију сељаштва од стране спахија и дворана. „Земљопосједници намећу на своје сељаке неподносиво бреме, а међу њима има тако нечовјечних који својим сељацима не дају ни један радни дан да ураде нешто за себе. И тако вријеме за орање и косидбу за њих прође. Дажбине по глави, које се сељацима наплаћују у природи, узимају се унапријед и још се траже изванредне давке. Због тога се сељаштво доводи до ничега...“⁷ Он предлаже да се кметске натуралне дажбине тачно одреде, и то сразмјерно њиховој економској снази, и да се такође пропише колико дана у седмици кмет треба да ради за спахију и на којим радовима. Сељачка земља треба да се одвоји од спахијске, како би се избјегла опасност њеног насилног захватања. Као што се види, идеје Посошкова још увијек су у оквирима феудалног земљопосједа, који је он сматрао царском институцијом, али се за њихову правилну оцјену морају имати у виду веома заостале прилике у Русији, у којој је владала неограничена спахијска самовоља. Сличне идеје износио је касније и други руски меркантилист. М. Д. Чулков (1743—1973). На руском језику је писао и наш хрватски меркантилист Јурај Крижанић, који је пољопривреди текоће поклањао велику пажњу. „Сељаштво је“, писао је он, „коријен и база свега богатства, јер сељак храни и богати и себе и њортника и трговца, и бојара и краља“.

(3) Сасвим супротно од меркантилизма, који је пољопривреду третирао као субвенцијерну област друштвене производње, физиократска економска школа стављала ју је на прво мјесто. Штавише, по физиократском схватању, то је једина грана привреде која даје чист производ (*produit net*), док све остале гране, у ствари, само мијењају облик употребне вриједности, а не умножавају народно богатство. Овакво гледиште на пољопривреду, као и читав систем економске мисли физиократске школе, било је израз друштвено-економских и идејних прилика у Француској средином XVIII вијека. Те прилике, наиме, на економском плану и карактерише, у првом реду, управо заостала феудална пољопривреда, као што их на политичком плану карактерише предреволуционарни краљевски апсолутизам, а на филозофском просвјетитељство, рационализам, натурализам и материјализам Дидроа, Даламбера, Хелвециуса, Волтера и других великих имена, која су, свестрано критикујући читав постојећи поредак и његову идејну надградњу, припремала духове

⁶ И. Т. Посошков: *Књига о скудности и богатству*, 1951.

⁷ Посошков, *op. cit.*, стр. 177.

за велику француску револуцију. Отуда су и физиократске идеје о природном поретку, њихова рационалистичка критика меркантилизма, њихов либерализам у економским односима и све друге компоненте физиократског учења, истовремено, и компоненте савремене им француске филозофије. Заостала феудална пољопривреда, са своје стране, чинила је чак основну карактеристику друштвено-економске структуре Француске током XVII и XVIII вијека. Од експлоатације у њој живјели су и раскошни француски краљеви и њихови дворани, и племство и свештенство. Осим тога, њу су била страховито опустошила четири тешка рата Луја XIV, од чега се није била сасвим опоравила ни током XVIII вијека. Отуда је сасвим јасно то што су све мисаоне главе у тој земљи, физиократи на првом мјесту, подизање пољопривреде и повећање њеног значаја сматрале прворазредним економским, па и уопште друштвено-политичким проблемом.

Оно што треба прије свега истаћи то је да је аграрно-економска мисао физиократа, као и њихово економско учење уопште, представљала веома крупан корак напријед у односу на дотадашње стање. Она је, у ствари, представљала уздизање дотадашњих изолованих опсервација, размишљања, препорука или савјета у области пољопривреде на ниво једне научне теорије, што несумњиво значи велику прекретницу у развоју аграрно-економске мисли. Управо својим захватом питања производње у овој области, физиократи су били први који су почели третирати битна питања политичке економије уопште. Због тога је ова школа, без обзира на све њене погрешне концепције и њен буржоаскокласни карактер, веома значајна за развој научне економске мисли уопште, а нарочито за развој аграрно-економске теорије.

(4) Као што обично и бива у развоју сваке науке, и физиократска школа је имала своје претходнике, како у ширем смислу тако и у погледу њених учења о пољопривреди. У овом последњем погледу један од њих био је Ричард Кантијон (1680—1734), чији је рад „Есеј о природи трговине“⁸ имао велики утицај на развој економске мисли у XVIII вијеку и у коме се могу назрети зачеци низа касније формулисаних економских теза. Зато је Маркс и казао да су од њега обилато позајмљивали и Кене, и Џејмс Стјуарт, и Смит. Посебно у области аграрно-економске мисли, Кантијон је низом својих опсервација био претеча Кенеја. То се нарочито односи на његову критику меркантилизма. То се такође односи на његову концепцију друштвено-економске структуре, а унутар ње на значај класе земљопосједника, која, већ по њему, не само посједује већ и расподељује главно друштвено богатство. „Поданици живе не само од дохотка са земље која се обрађује за рачун сопственика већ и од расхода које он чини и од чије земље они извлаче све што има-

⁸ Richard Cantillon: *Essay sur la nature du commerce*, 1755.

ју“. Тиме што поред земље извором богатства сматра и рад, Кантијон је чак и превазишао Кенеја. Поменимо и његову мисао да као критерији за награђивање радника у пољоривреди треба да се узимају производност рада и износ средстава која би земљопосједник давао за исту количину робовског рада. По свом схватању да вриједност земље зависи од каматне стопе у држави и дохотка од саме земље, Кантијон је, у ствари, претеча чак и савремене економске науке у том погледу. Најзад, примјеном математике као метода у својим економским расуђивањима, он је претеча не само Кенеја него и касније математичке економске школе.

Претечом физиократа умногоме се може сматрати и Пјер Боагијбер (1646—1714), кога Маркс, највећма с обзиром на његову теорију вриједности, поред Петија, убраја у претходнике великих класика. Боагијбер је такође веома оштро и разложно критиковао меркантилизам, и као систем економске мисли и као практичну политику министра Колбера. Основицом свег богатства и моћи Француске он је, прије физиократа, сматрао њену пољопривреду, а, насупрот меркантилистима, захтијевао слободан унутрашњи промет и извоз жита и других пољопривредних производа, као и пољопривреди одговарајућу пореску реформу.

(5) Мада је физиократска школа имала низ својих истакнутих представника, њеним оснивачем и њеним главним представником с правом се сматра Франсоа Кене (1694—1774), у чијим су списима заступљене готово све идеје читаве школе: њена филозофска основа у учењу о природном поретку (*ordre naturel*) и хедонизму, као покретачу сваке дјелатности, њено либералистичко начело: *laissez faire, laissez passer*, њена концепција друштвено-економске структуре, њена теорија размјене и репродукције, па и све компоненте њених аграрноекономских назора.

Основу ових посљедњих за Кенеја представља наведено схватање пољопривреде као једине области народне производње која доноси чист производ. Овај чист производ код њега је, у ствари, вишак вриједности, али чије се погрешно схватање не састоји само у томе што га приписује искључиво пољопривредној производњи, већ и у томе што га он схвата као сувишак употребне вриједности а не вриједности и као дар природе а не као производ рада. У својој познатој „Економској табљици“⁹ Кене се бави питањем размјене и расподјеле тог чистог производа. Он разликује три основне друштвене класе које учествују у тој размјени и расподјели: а) производна класа (*classe productive*), коју чине сви они који раде у пољопривреди, било као слободни сељаци било као кметови и пољопривредни радници; б) власничка или дистрибутивна класа (*classe distributive*), у коју улазе владалац, племство и свештенство, као сопственици земљишта, и с) непроизводна или стерилна класа (*classe stérile*), гдје спадају сви они који су ван пољопривреде и чије „расходе плаћа про-

⁹ François Quesnay: *Analyse du Tableau économique*, 1758.

дуктивна класа и класа земљопосједника“. Ова класа, према томе, обухвата и занатлије и трговце. Узимајући као примјер укупну годишњу производњу од пет милијарди лира и износећи низ економских претпоставки, које чак и саме за себе указују на генијалност аутора, Кене приказује како се у савременој Француској одвија читав процес друштвене размјене и расподјеле, и тако, у ствари, даје прву теорију друштвене репродукције у историји економске науке, коју је Маркс назвао генијалном замишљу у доба кад је политичка економија још била у повоју. Тиме, наравно, није речено да је Кенејева теорија правилна. Напротив, у њој има низ недостатака и погрешака, међу којима су двије, свакако, основне: она о чистом производу и она о класној структури друштва. У погледу ове посљедње Кене чак стоји иза неких својих претходника.

У пољопривреди Кене разликује два дијела капитала (предујма): годишње предујмове, који се врше сваке године, и првобитне предујмове, који се врше много година унапријед. У прве спадају: сјеме, сточна храна и средства за издржавање радника и закупаца, а у друге: радна стока, пољопривредна оруђа, зграда и слично. У трошкове производње први улазе потпуно, а други само дјелимично, тј. амортизују се постепено. Кенејев научни допринос овдје је, очевидно, велики: прије свега, у томе што он, насупротив меркантилизму, који је капитал посматрао само у новчаном облику, у сфери промета, капитал посматра у његовом производном облику, а затим и у томе што се, иако изрично не врши подјелу капитала на стални и обртни, његова подјела на сталне и годишње предујмове ипак с тиме у суштини поклапа.

У односу на ситно или крупно газдинство Кене је одлучно био за ово друго. У његово вријеме крупна пољопривредна производња била је заступљена у облику великих феудалних посједа, обрађиваних радом кметова, а дјелимично и у облику капиталистички начин производње већ преведених посједа, обрађиваних у режији капиталистичких арендатора од страде најамних радника (*grande culture*), а друга је била у облику ситних и средњих посједа слободних породичних газдинстава (*petite culture*). Кене је сматрао да чисти производ расте брже на крупном него на ситном посједу. У колико се улаже више капитала у толико је потребно мање радне снаге, па се крупна производња развија рационалније и чисти производ се повећава. Зато је, по његовом мишљењу, потребно да се ситне закупничке парцеле укључују у веће капиталистичке посједе. Упркос свом начелном ставу у корист *laissez faire*, он је овдје био чак и за то да се државна власт ангажује у корист крупне пољопривредне производње.

Исто тако, сматрао је да високе цијене пољопривредних производа значе и већи чист приход, па и веће државне приходе, и зато је био одлучно за њих. У том погледу није ни узимао у обзир куповну снагу друштва, односно везу између производње и потрошње, па је ишао чак дотле да је сматрао да ни-

ске цијене смањују и радничке наднице и привредну снагу земље. „Изобилје и јефтиноћа нијесу богатство. Оскудица и скупоба су биједа. Изобилје и скупоба су богатство“ — писао је он.

Из схватања да се чист приход рађа само у пољопривреди Кене је извлачио и логичан закључак да треба да постије само порез на земљиште, као једини (*impôt unique*). Тај порез треба да плаћају земљовласници, и то приближно у висини трећине чистог прихода. Био је против тога да порез плаћају радници и фармери, јер први располажу само минимумом за живот, а други би били доведени у немогућност репродукције, што би водило раубовању земљишта, а у крајњој линији и разарању фармера, земљовласника, па и саме државе.

(6) Други велики физиократски мислилац, Жак Тирго (1727—1781) усвајао је основну Кенејеву тезу да је пољопривреда једина привредна област у којој се производи чист вишак. „Само рад пољопривредника производи изнад најамнине“, писао је он. . . „Он тим вишком може купити рад других чланова друштва, јер му је тај вишак природа додијелила као чист дар поврх плаће за његов труд. Тиме што у продају свој рад, други чланови друштва добијају само за своје животно издржавање. Али пољопривредник, осим за своје животно издржавање, прима једно независно и расположиво богатство, које није купио а које продаје. Он је, дакле, једини извор богатства, које својим прометом оживљава све радове друштва, јер само његов рад производи више од најамнине.“¹⁰

При свем томе, Тирго је низ Кенејевих аграрноекономских концепција не само на виши ниво подигао него умногоме од њих и одступио. Уопштено се може рећи да су физиократске идеје код Тиргоа, много досљедније него код Кедеја, израз капиталистичких односа, који су се у међувремену у Француској били јаче испојили. То долази до изражаја, прије свега, код његове концепције друштвене структуре. Тирго, наиме, суочен са јаснијом стварношћу свога доба, продубљује Кенејеву теорију тиме што унутар његових класа види различите слојеве, у ствари капиталисте и раднике. Унутар Кенејеве стерилне класе он у један ред ставља „мануфактурне предузимаче, власнике фабрика, све у посједу великих капитала“, а у други „обичне рукотворце, који немају ништа друго осим својих руку, који предузимају само свој дневни рад и немају профита осим својих најамнина“. Слично је и у пољопривреди, за коју пише овако: „Из тога произлази да се класа пољопривредника, као и класа прерађивача, дијели на два реда људи: на ред предузетника или капиталиста, који дају све предујмове, и на ред обичних најамних радника. . .“¹¹ У вези с тиме, Тирго се своје вријеме правилно дефинише и радника, као човјека који нема ништа друго сем својих руку, и радничку најамнину, као средство за жи-

¹⁰ А. R. Jacques Turgot: *Разматрања о постанку и расподјели богатства*, збирка „Економисти XVII и XVIII столећа“, стр. 404.

¹¹ Наведена збирка, стр. 430.

вот радника, која се у међусобној конкуренцији радника своди на крајњи минимум. Овакав радник настао је, по њему, историјски, као резултат одвајања непосредних произвођача од земље. Тај процес имао је три фазе развитака. Најприје су људи истовремено били и земљопосједници и земљордници, па им је припадао и сав чист производ. Размјена се вршила између разних крајева, и то само производ за производ. У другој фази, са подјелом становништва на земљорадничко и неземљорадничко, врши се не само размјена производа већ и размјена рада за производ. Неземљорадници живе од плата за свој рад. У трећој фази одваја се својина земље од њеног обрађивања. Тада и земљорадник дијели вишак производа земље са земљопосједником. Према томе, по Тиргоу, и земљорадник и неземљорадник добијају само накнаду за свој рад, с тим што земљорадник „изнад те накнаде ствара још доходак власника, док обртник не ствара никакав доходак ни за себе ни за друге“.

Тирго је објашњавао и настанак ренте боље него Кене. Истина, код њега у том погледу има противрјечности: док с једне стране ренту објашњава као резултат производности рада у пољопривреди, а друге стране је, као и Кене, сматра даром природе.

Супротно феудалној концепцији земљишне својине, по којој је ова институција божанског права, Тирго је схвата историјски, објашњавајући њен настанак завојевањем, завлађивањем, и наводећи разне начине обраде земље туђом радном снагом током историје. Тих начина разликује пет: 1) помоћу радника уз награду, 2) помоћу робова, 3) путем уступања земље за ренту, 4) путем уступања за дио производа, с тим што земљовласник авансира трошкове обраде, и 5) путем давања земље арендатору, с тим да он сноси трошкове производње а земљовласнику плаћа исти годишњи доходак, уговорен за низ година унапријед. Изузев обраде помоћу робова, која је ишчезла, остали се начини примјењују у разним земљама према њиховим приликама.

Тирго је први формулисао и тзв. закон опадајућег приноса, чије смо извјесне предоцбе срели код Сере. Тиме је већ он дао повод за каснију дугу дискусију о томе да ли за пољопривреду важе друкчији закони него за индустрију и у којој су мјери смеће за њен развитак економског карактера. Његова је мисао ова. Расходи уложени у земљу различите плодности дају различите резултате, из чега слиједи да други не могу бити сразмјерни првима. Исто је тако кад се сукцесивно улаже у исту земљу. Удвојени расход не даје и удвојени резултат. Он пише овако: „Земља је ограничене плодности, и ако се претпостави да се она ђубри, оре, изравнава, наводњава, одводњава и плијеви докле је то могућно, јасно је да би свако даље култивисање било бескорисно и да може бити чак и штетно. У том случају расходи би се повећали без да се повећа и добитак. Зато има један његов

максимум који се не може премашити и преко кога расходи не могу да дају не само 250 умјесто 100 него уопште ништа више“.¹²

(7) Унутар физиократске школе схватања слична Тиргоовим имао је, нарочито, Гурне, коме је овај посветио један рад¹³ док је други један физиократ, познати филозоф Кондијак (1715—1780), одступио чак и од основног Кенејевог схватања, оног о пољопривреди као најважнијој привредној грани, изједначујући са њом индустрију и трговину. Неуспјех Тиргоових физиократских мјера, које је био предузео у својству министра финансија, још више је допринио ишчезнућу ове за аграрноекономску мисао тако значајне школе. Но, најбитнији фактор тог ишчезнућа свакако је био даљи развој капитализма, који је и у области аграрне теорије нашао своје нове представнике у виду класичне школе, чије се прво важније дјело, Смитово „Богатство народа“, појавило већ двије године након Кенејеве смрти а некако истовремено са престанком Тиргоовог министровања.

4. — *Врхунски домет буржоаске аграрноекономске теорије и њена вулгаризација*

(1) Највиши степен развика буржоаска политичка економија, а унутар ње и аграрноекономска теорија, достигла је у теоретским радовима енглеске класичне школе. Ова школа била је, још више него остале, вјеран израз друштвено-економских прилика свога времена и своје колијевке. Већ током XVII вијека капитализам је у Великој Британији увелико захватио и мануфактуру и пољопривреду. Особито су се брзо развијале текстилна (вунена) и метална (челична) индустрија. Прва на бази претварања ораница и ливаде и пашњаке, односно на бази замјењивања земљорадње сточарством, а друга на бази угљених и челичних рудника. На тим основама британска текстилна и челична индустрија развијале су се таквим замахом да им за дуго времена није било равних на свијету. Након побједи прво над шпанском а затим и над холандском флотом, британска морнарица постаје далеко надмоћнија од свих, а њени бродови доносе и одnose робу широм свијета. Британија постепено постаје господар четвртине земљине кугле. Циновска трговачка друштва, као што је, нарочито, Источноиндијска компанија, развила су своје пословне мреже широм свијета. У самој пољопривреди, најприје насилним средствима првобитне акумулације капитала а затим и путем „нормалног“ процеса развика, вршило се раслојавање и депосједирање негдашњих феудалних кметова и њихова пролетаризација, а негдашњи феудални посједи израстали су у крупна капиталистичка газдинства. Британија је временом постала типична земља крупног капиталистичког посједа, који је овдје имао много већи релативан значај него у континенталној Европи,

¹² R. J. Turgot: *Oeuvres*, Nouvelle édition, Paris 1844, vol. I. p. 420.

¹³ R. J. Turgot: *Eloge de Gournay*, 1759.

а унутар британског друштва формирала се јака класа лендлордова, која је све до велике индустријске револуције, крајем XVIII вијека, имала и одлучујући значај у политичком животу земље, па је и касније, поред индустријске буржоазије, остала једна од владајућих друштвених класа. Она се регрутовала, с једне стране, из редова старог феудалног племства, које је свој стари начин производње замјењивало новим, капиталистичким, а с друге стране, из редова средњих градских слојева. Паралелно са нестајањем ситног сељачког посједа и пропадањем заната, под притиском индустрије, развијала се и модерна радничка класа. Једном ријечју, у британском друштву овога доба све јасније су се диференцирале његове три основне класе и, сљедствено, три врсте њихових доходака, што се тако адекватно одражава у класичној теорији расподеле. Све те три класе биле су заступљене и у самој пољопривредној производњи (велепосједник, капиталистички закупац, пољопривредни радник), што је такође дошло до изражаја у класичној теорији земљишне ренте.

Ово прерастање феудалне друштвено-економске структуре у капиталистичку и буржоаску дошло је до израза и на политичком пољу. Борбе током XVII вијека између краља, као чувара старог, феудалног поретка, и парламента, као представника нових друштвених класа, буржоазије на првом мјесту, завршиле су се побједом овог посљедњег. Но, и касније, током XVIII и XIX вијека, у ствари су се водиле борбе не само између владајућих класа, буржоазије и велепосједника, на једној, и радничке класе, на другој страни, већ и између самих владајућих класа. Ова посљедња борба дошла је до изражаја нарочито око тзв. житних закона (Corn Law), који су тако много утицали и на развој саме аграрноекономске теорије.

На филозофском пољу одвијали су се слични процеси. Ослобађање људске мисли од теолошких окова, започето много раније, у доба ренесансе, и у другој земљи, Италији, наставило се и у овом периоду и проширило и на Енглеску. Томе су нарочито много допринијели велики натуралистички филозофи, Бекон (1561—1626) и Хобс (1580—1679). Први, „праотац енглеског материјализма и уопште експерименталних наука“ — како га је назвао Маркс, заслужан је, између осталог, за ширење научних метода индукције и дедукције, док је други људску природу сматрао најважнијим фактором друштвених збивања. Каснији енглески филозофи: Лок, Норс, Хјум, не само што су утицали својим погледима на свијет већ су се и сами бавили економским проблемима.

Такви услови, услови свестраног полета, били су веома повољни и за развој економске науке и већ собом су одређивали њене основне карактеристике: објективност научне анализе привредне стварности, њено посматрање у свјетлости природног и рационалног поретка, хедонистичко гледиште на лични интерес као главног покретача сваке дјелатности и творца друштвеног благостања, пуни либерализам, исто тако у економици као и у

политичким и у свим другим односима, примјена научне методе апстракције и дедукције итд. Сасвим је појмљиво да у таквим условима није више било мјеста не само за романтичарско одношење према пољопривреди на које се наизаило током дотадашњег развоја економске мисли, него ни за њено прецјењивање и истицање изнад осталих грана народне привреде, које је било тако карактеристично за физиократе. Из развитка разних грана индустрије, спољне трговине, поморства итд., развило се и једно ново, објективно и рационално, проучавање значаја свих области народне привреде, са гледишта природног, што ће рећи капиталистичког, поретка, у коме и пољопривреда добија своје мјесто на основу трезвеног расуђивања друштвеног интереса. У мјери у којој је и сама буржоазија у том периоду била напредна друштвена класа, и њена аграрноекономска мисао уздизала се на степен објективне науке, и то такав степен који је представљао врхунац буржоаске аграрноекономске мисли уопште. Уколико је, пак, касније, у дјелима енглеске и друге вулгарне економије долазило до различите ојцене значаја пољопривреде и до различитог третирања њених проблема, томе је главни узрок било то што су јој поједини вулгаризатори, у ствари, приступали апологетски, са гледишта интереса било капиталистичког поретка у цјелини било његових ужих владајућих група; земљопосједника, индустријске или трговачке буржоазије и сл. Отуда се унутар класичне школе као цјелине прилично јасно разликује успон и пад аграрноекономске мисли и као научне теорије.

(2) Већ је главни претходник класичне школе Вилијем Пети (1623—1687) учинио крупан корак и у области која нас овдје интересује. Он се манифестује у његовој концепцији земљишне ренте и формирања цијена земље. Сматрајући изворима свег богатства земљу и рад, Пети је разматрао теоријске проблеме једног и другог, и то у њиховој међусобној вези. Наиме, земљишном рентом си сматра сав онај вишак који се добија обрађивањем земље по одбитку трошкова производње, у које, по њему, спадају издаци за сјеме и издаци за радничку најамнину. Пошто је најамнина потпуно одређена величина (она се састоји у минимуму средстава за живот која су потребна раднику), а трошкови за сјеме такође, могуће је одредити и ренту. Уз једнаке остале услове, ако најамнина расте рента опада, и обратно. Пети још не узима у обзир профит, па је земљишна рента код њега, у ствари, сав вишак вриједности. Из тог облика он изводи и камату, коју и назива новчаном рентом. Он резонује овако. Има лац новца може да купи земљу и да од ње прима ренту. Његово је природно право да умјесто куповине земље и примања ренте за свој новац прима новчану ренту (камату), и то у висини земљишне ренте коју би примао.

Пети је учинио и корак даље: учио је постојање диференцијалне ренте, и то, по Марксовим ријечима, боље него Смит, па је ону по основу различитог положаја према тржишту и опи-

сао, а за ону по основу додајног улагања рада и капитала дао бар једну предоцбу, не разрађујући је даље. Он пише овако: „Ако се жито које храни Лондон или војску довози из удаљености од 40 миља, онда ће жито које расте унутар једне миље од Лондона или настанби војске додати својој цијени онолико трошкова колико износи превоз за 39 миља. . . Одатле долази до тога да ће из тих разлога земљиште по свом квалитету једнако не само одбацити већу ренту близу насељених мјеста. . . већ ће имати и цијену већу него у удаљеним мјестима“.¹⁴ За другу, пак, каже: „Ако се те грофовије могу учинити плоднијим с већим радом него што се сад примјењује, онда ће се рента повећавати толико колико вишак приноса премашује вишак рада“.¹⁵

Цијена земље по њему се одређује на бази висине ренте. Наиме, пошто земља даје ренту, продаја земље у ствари је продаја ренте као сталног прихода. Питајући се колико годишњих ренти износи цијена земље, Пети одговара да је то онај број (умножимак) који показује колико година, у просјеку, истовремено живе дјед, син и унук, „јер мало људи има разлога да се брину о удаљеним потомству“. Пошто је према статистичким подацима у његово вријеме излазило да три генерације живе истовремено у просјеку 21 годину, то и природна цијена земље, по њему, износи 21 годишњу ренту. Према томе, Пети још није посматрао цијену земље као ренту капитализовану по камати, али је ипак уочио суштину ствари, наиме да је цијена земље функција ренте коју она одбацује.

(3) Оснивач класичне школе, Адам Смит (1723—1790) био је у области аграрноекономске мисли под снажним утицајем својих саоременика и личних пријатеља, физиократа. То се види, прије свега, по његовим погледима на пољопривреду уопште. Истина, за њега ова није, као за физиократе, једина продуктивна област друштвене производње, али је рад у њој продуктивнији него у индустрији. Ово зато што у пољопривреди учествује и природа. „У пољопривреди природа такође ради заједно са човеком; и премда њен рад не захтијева никаквих трошкова, њен производ садржи своју вриједност исто тако као и производ најскупљих радника“. Очеvidно је да ово схватање подсјећа на физиократску мисао о ренти као дару природе, али се оно може разумјети и као наговјештај екстрапрофита који се претвара у ренту.

Смит није писао о ренти онако опширно и повезано као што ће то учинити Рикардо, већ тај проблем додирује дјелимично, у вези са другом, па у том дијелу његове теорије има и недосљедности и противрјечности. Ипак, његова основна концепција ренте, изведена из његове радне теорије вриједности, јесте она по којој је рента одузимање од радниковог рада, и то прво, док је профит друго одузимање. „Чим је земља постала приватно вла-

¹⁴ В. Пети: *Расправа о порезима и контрибуцијама*, „Економисти XVII и XVIII столећа“, стр. 224.

¹⁵ *Op. cit.*, стр. 227.

сништво“, каже он, „власник земље тражи дио од готово сваког производа који радник може да одгоји на тој земљи или да с ње сабере. Његова рента јесте прво одузимање од производа рада који је уложен у земљу“. ¹⁶ Према томе, Смит јасно види експлоататорски карактер ренте, као уосталом и профита, али ипак изрично не помиње разлику између капиталистичке ренте, као облика присвајања само једног дијела вишка рада, и докапиталистичке ренте, као облика присвајања цијелог вишка.

При свем томе, код Смита, овдје-ондје, провијавају и друга, његовој основној концепцији противрјечна схватања ренте. Једно од њих је оно по коме је рента природна награда за коришћење земљишта, исто онако као што је у том току његових мисли, профит награда за капитал. Само, он овдје даје још мање аргумената него код сличног схватања профита, јер, очевидно, није могао прећи преко чињенице да земљовласник не учествује у производњи и да се он не излаже никаквом ризику. Он ту чињеницу, напротив, и истиче, говорећи да „власник земље тражи ренту и за земљиште које није побољшавао, а наводне камате или профит од издатака на побољшање обично су додатак тој првобитној ренти. Осим тога та побољшања нијесу увијек извршена капиталом власника земље, већ каткад и капиталом закупца. Ипак, кад треба обновити закуп, власник земље обично тражи исто повишење ренте као да се побољшањем земље у цјелости извршило његових капиталом“. ¹⁷ Према томе, за разлику од физиократа, који су у ренту уносили елементе најамнине и, нарочито, профита, Смит изрично прави разлику између ренте, као чистог дохотка од земљишта, и других евентуалних доходака власника земље, само технички спојених с њоме. Смит, међутим, има и концепцију ренте као монополске цијене. „Земљишна рента“, пише он, „ако се сматра као плата за коришћење земље, природно да по себи представља монополску цијену“. Иако и ово схватање противрјечи његовом основном прилазу ренти, кроз њега се указује на њен монополистички карактер.

Иако ни Смит изрично не помиње диференцијалну ренту, он у ствари појмовно јасно одређује два њена основна фактора: разлику у плодности земљишта и разлику у удаљености од тржишта, тј. оба фактора диференцијалне ренте I. Он пише овако: „Рента од земље мијења се не само с њеном плодношћу, ма какви били њени производи, већ се мијења и с положајем земље, ма каква била њена плодност. Земљиште у близини града даје већу ренту него исто толико плодно земљиште у удаљеном крају земље. Мада обрада удаљеног земљишта не мора захтијевати више рада него што то захтијева обрада оближњег земљишта, ипак допрема производа удаљеног земљишта на тржиште мора захтијевати више рада“. ¹⁸ Он даље додаје да са развитком сао-

¹⁶ A. Smith: *Istraživanje o prirodi i uzrocima bogatstva naroda*, »Kultura«, Zagreb, 1952, I, стр. 61.

¹⁷ A. Smith, op. cit., I, стр. 134.

¹⁸ A. Smith, op. cit., I, стр. 136.

браћаја разлике у положају земљишта према тржишту све више губе од свога значаја за ренту.

Важан допринос теорији ренте Смит је учинио и тиме што је утврдио да ренту уопште одређује рента са оног земљишта које је засијано основном пољопривредном културом. Под условима слободне конкуренције, слободног кретања рада и капитала, по плодности и положају једнаке парцеле земљишта доносе једнаку ренту, без обзира на то чиме су засијане.

Укратко се може рећи да је Смит својом теоријом ренте, у основи базираној на његовој радној теорији вриједности, и поред извјесних колебања и недоследности у њеном развијању, учинио веома крупан корак напријед и пружио готово све елементе каснијој, досљеднијој и потпунијој Рикардовој теорији.

(4) Рикардовој теорији у многим погледу претходио је Џемс Андерсон (1739—1808). Сам крупан велепосједник, он је устао у одбрану житних закона¹⁹ и том приликом, још прије Рикарда, у основи развио теорију диференцијалне ренте. Супротно Смиту, он у ренти гледа диференцијални доходак капиталисте-арендатора и сматра да рента није узрок већ посљедица цијена пољопривредних производа. „Цијена хране утиче на ренту, а не рента на те цијене, како се често површно сматрало“ — каже он. Као диференцијални доходак, рента не зависи од апсолутне плодности земљишта, већ од релативне, тј. за њено је постојање услов да се обрађују земљишта различите плодности. Одређивању лошијег земљишта приступа се зато што је бољег недовољно за исхрану становништва. Цијене, пак, пољопривредних производа регулишу се, природно, према трошковима производње на најгорем земљишту. При том боље парцеле земљишта дају екстра-профит у облику ренте.

Андерсон је посебну пажњу посветио и питању утицаја увећавања капитала уложеног у пољопривреду и интензификације њене производње на ренту. По њему, интензификација пружа могућност продаје по нижим цијенама уз извлачење веће ренте, јер иако ова по јединици производа опада, расте по јединици земљишне поовршине и укупно. Према томе, интензификација је услов повећања ренте, а не обратно. Осим тога, интензификација пољопривреде води и помјерању ранијег редосљеда парцела по њиховом квалитету, јер раније лоше парцеле постају боље. Андерсон је иначе у ренти гледао фактора општег напретка и говорио да тамо гдје је она ниска слаба је и пољопривредна производња, а становништво се непотпуно снабдијева. Очеvidно је да он овом тезом идентификује интересе једне класе са интересима цијелог друштва. Андерсон, међутим, није присталица закона опадајућег приноса у пољопривреди. Напротив, поред осталог и као врстан агроном, много је држао до техничког прогреса, чије се границе, по њему, не могу ни предви-

¹⁹ Његово главно дјело има и за наслов „Истраживање о природи житних закона“ (An Inquiry into the Nature of the Corn Laws, 1777).

дјети и који чини да закон опадајућег приноса не долази до изражаја.

(5) Услови у којима је настала Рикардова (1772—1823) теорија ренте били су прилично различни од оних у Смитово и Андерсоново вријеме. За ово питање најважнија промејна састојала се у побједи индустријске буржоазије као последици велике индустријске револуције. Док је раније, особито у периоду ратова са Наполеоном, на пољопривреду гледано прије свега као на властити извор хране за становништво и војску, сада моћна британска индустрија у њој гледа прије свега извор својих сировина и разматра могућност што нижих цијена хране, *alias* радничке најамнине. У периоду 1790—1815. рента се била удвостручила, а цијене пољопривредних производа знатно повећале. То повећање никако није ишло у рачун ни индустријског капитала ни широких потрошачких маса, који су се нашли у јединственом фронту против велепосједника. У тим условима, а у сагласности са својим ширим политичко-економским теоријама, нарочито теоријом вриједности, Рикардо је приступио и научној обради ренте, потпомажући на тај начин борбу напредне индустријске буржоазије против лендлордова. При том су му за основу служила Смитова разматрања, док није сигурно да је Андерсонова гледишта чак и познавао, иако су она иначе у низу погледа слична његовим.

Анализом ренте Рикардо почиње читаву своју теорију расподјеле. Тај проблем он је третирао првјенствено са гледишта радне теорије вриједности. Ово нарочито зато што је споља изгледало да је већ само постојање, тако безрадног дохотка као што је рента довољно да оповргне читаву теорију по којој се вриједност одређује радом. Својом анализом он је заиста и доказао да постојање ренте не само што не оповргава већ, напротив, доказује исправност радне теорије вриједности. По њему, рента није дар природе, нити резултат искључиве или највеће продуктивности пољопривредног рада, већ је, напротив, резултат шкртости природе. Наиме, да би се исхранило, друштво мора прићи обдјеловању и лошијих, кад више нема бољих, земљишта. Ова посљедња захтијевају већа улагања рада за исту количину производа, па је зато и њихова вриједност већа. Независно од тога, на тржишту се производи продају по истој цијени, и то оној која покрива трошкове производње на најлошијим парцелама. Тако се вриједност (свих) пољопривредних производа одређује количином рада утрошеног на најгорем земљишту. Отуда је природно да ће сва земљишта осим оних најлошијих давати већи или мањи екстрапрофит. Услед конкурентске борбе међу закупцима, они су принуђени да сав тај екстрапрофит уступају земљовласницима у облику ренте. Према томе, Рикардова теорија односи се само на диференцијалну ренту, док за апсолутну ренту он не зна. Ову ренту, у сагласности са својим основним погледима, он сматра природним, дакле вјечним законом. Исто тако, он је заснива на закону опадајућег приноса земљишта. За

разлику од многих економских категорија, које је третирао само као квантитативне величине, он код ренте указује и на њен лендлордовско-класни карактер. „Интерес власника земље“, каже он, „увијек је противан интересима потрошача и творничара... За потрошача пожељно је да жито буде јевтино... Није ни у интересу творничара да цијена житу буде висока, јер ће висока цијена жита проузроковати високе наднице... Стога ће све класе осим власника земље претрпјети штету од повећања цијена жита“.²⁰

И поред низа недостатака, међу којима је и довођење у везу ренте са законом опадајућег приноса, њено схватање као вјечне категорије, одсуство апсолутне ренте и диференцијалне ренте II и других, Рикардова теорија ренте несумњиво значи највиши домет буржоаске аграрноекономске теорије. Изнад свега, Рикардова теорија изграђена је на основу радне теорије вриједности и у сагласности с њоме, и тако укључена у цјеловит систем буржоаске класичне политичке економије, која, по познатим ријечима Лењина, представља један од три извора и три саставна дијела марксизма.

(6) Низ Рикардових теорија усвојио је и чак допунио Јохан фон Тинен (1785—1850). Иако је, изгледа, није ни читао, један мекленбуршки јункер, како каже Маркс, сам је конструисао његову теорију ренте. У свом дјелу „Изолована држава“²¹ Тинен је третирао ренту посебно са гледишта тржишта и сматрао ју је резултатом разлике која се јавља међу производним условима и условима допреме пољопривредних производа на тржиште. Веома је позната његова хипотеза изоловане државе са потрошачким центром око кога се, са гледишта пољопривредне производње, формира седам концентричних кругова. У првом кругу развиће се оне културе чији су производи, као што су поврће, млијеко и сл., лако кварљиви, па захтијевају брз и благовремен транспорт; у другом кругу развиће се производња дрвог, односно горивног материјала, чији су транспортни трошкови високи; у трећем житарице; у четвртном, петом и шестом разне гране сточарства, док се у седмом може још само ловити. Његов је општи закључак да удаљеност од тржишта има велики значај за пољопривредну производњу и да се по тој основи формира положајна рента (Lagerrente). Тинен је разматрао и однос између ренте и камате, коју назива рентом од капитала, па у тој области конструисао и појам тзв. негативне ренте, која се појављује у случају кад цијене пољопривредних производа падну толико да се читава земљишна рента истопа у плаћању ренте на капитал (камате).

(7) Разумљиво је што су у заосталој Русији, са феудалним односима, примитивном пољопривредом, крјепосним правом и царским самодржављем, либералне идеје физиократа и класич-

²⁰ D. Rikardo: *Načela političke ekonomije*, Zagreb, 1954, стр. 194.

²¹ J. H. von Thünen: *Der isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationalökonomie*, 1826—1850.

не школе, прогресивне и у самој Енглеској онога времена, то тим прије биле овдје. Али баш с обзиром на ту велику заосталост, тамо су мање дошле до изражаја саме економске теорије а више напредни друштвено-економски погледи. Руски напредни економски мислиоци нијесу били просто подражаваоци, а још мање вулгаризатори Смита и Рикарда, већ оригинални ствараоци, који су у њихове напредне мисли уносили ону садржину која је одговарала приликама у њиховој земљи. У области аграрно-економске мисли међу њима су најзначајнији Галицин (1734—1803) и Радишчев (1749—1802). Као и Кене, први је говорио да је земља извор свега богатства, али да феудално-крјепосно право у Русији представља препреку за сваки напредак. Оно не доноси користи не само народу и држави већ ни самим помјештицима, јер мужици немају ни интереса ни воље да земљу обрађују иоле задовољавајуће. Зато препоручује да се земља даје под аренду, да се натуралне давке и кулуци замијене порезом у новцу и т.сл. Из укупности његових погледа види се да је заступао напредну буржоаску форму земљишне својине, односно капиталистички начин пољопривредне производње. Радишчев је био много радикалнији. У свом чувеном „Путовању из Петрограда у Москву“²² и другим списима он је подвргао саркастичној критици феудални, кметски начин производње, и указивао на неопходност његовог радикалног отклањања и предају земље онима који је обрађују. Он је и директно позивао сељаштво да се револуционарним путем ослободи од спахија. У пољопривреди је гледао најважнију област привреде, на бази које треба да се развије и ситна индустрија, повезана са слободним сељачким газдинствима. Но, већ он у сељачкој маси није гледао јединствену цјелину, већ је разликовао сиромашне од богатих сељака, па и кметове на спахијским од оних на државној земљи. Одлучно је осуђивао и пореску политику царизма, у којој сав терет сноси сељаштво; у принципу је био против ондашњег система главарине, а за опорезивање по основи имовине и дохотка.

(8) Вулгаризација класичних теорија почела је још за вријеме самог Рикарда, у дјелима његовог личног пријатеља али теоријског противника Малтуса (1766—1834). Као представник интереса крупних земљопосједника, он је вулгаризовао нарочито Смитове теорије, тумачећи их у њихову корист. Зато је Маркс и казао да је оно што је код Смита генијално код Малтуса реакционарно. Његова схватања у области ренте слична су Смитовим и Андерсоновим и не изражавају ништа ново у овој области. Он је нарочито третирао однос између ренте и популације и заступао тезу да са порастом становништва расте и рента. Његова вулгаризација Смитове политичке економије у корист лендлордова долази до изражаја нарочито у тзв. теорији трећих лица. По њему је профит, као и најамнина, саставни дио трошкова производње. Малтус поставља питање: ко су онда купци

²² А. Н. Радищев: *Путешествие из Петербурга в Москву*, 1790.

који плаћају тај профит садржан у вриједности робе. Пошто то не могу бити ни капиталисти (јер би они као класа оно што добију продајом губили куповином) ни радници (јер је профит, заједно са најамним, дио трошкова производње, па је онда немогуће да се у најамници реализују трошкови у цјелини), остаје само могућност да то буде неко трећи, који само купује а не продаје. Та трећа лица су, по Малтусу, лендлордови, свештенство и сличне групе. Према томе, велепосједници имају тако битан значај за профит капиталиста да се он без њих не би могао ни реализовати. „На тај начин“, писао је Маркс, „излази да памфлетист популације као услов производње проповиједа присвајање што је могуће већег дијела годишњег производа од стране беспосличара“.²³

Индустријски полет у Енглеској током XIX вијека изазвао је још оштрију класну диференцијацију, при којој није више било мјеста објективном анализирању економских закона, па се и учења Смита и Рикарда тумаче и на нове појаве примјењују уз мање-више отворену класну оријентацију. На једној су страни тзв. социјалисти-рикардијанци, који из Рикардове радне теорије вриједности извлаче досљедне закључке о потреби укидања безрадних доходака, а на другој сви они који су се, као Џемс Стјуарт, Мак Кулох, Насау Сениор и други у самој Енглеској, или Сеј и Бастија у Француској, одали отворено буржоаској интерпретацији и вулагризацији Смит-Рикардових учења. Међу овим посљедњим далеко је најпознатији Џон Стјуарт Мил (1806—1873), који је у својим „Начелима политичке економије“²⁴ систематизовао политичкоекономске теорије класичне школе. За то, иначе широм Европе познато и много превођено дјело Маркс каже да је у ствари „плитки синкретизам“ и да већ „оначава потпуно банкротство буржоаске економије“.²⁵ У области аграрноекономске мисли Мил је дао мало шта новог. Замјењујући радну теорију вриједности теоријом фактора производње, он је земљу, заједно са климом и другим условима природе, посматрао као један од три фактора производње, поред рада и капитала. Разликује два вида пољопривредне производње: један који путем побољшања квалитета тла повећава принос, без одговарајућег повећања утрошка рада, и други, којим се не повећава принос, али се смањује утрошак рада. Мил је иначе придавао велики значај техници и сматрао да закон опадајућег приноса важи само условно. Суочен са све већом биједом народних маса, предлагао је извјесне реформе и у области земљишне својине, као што је ограничавање наслеђства земље, додјељивање мањих парцела радницима и сл. Стајао је на гледишту да је земљишна својина социјална функција и да зато држава у тој области може да интервенише.

²³ Маркс: *Теорије о вишку вриједности*, Београд, 1956, III, стр. 26.

²⁴ J. St. Mill: *Principles of Political Economy, with some of their Applications to Social Philosophy*, 1848.

²⁵ Маркс: *Капитал*, I, разговор другом издању, стр. L—LI.

5. — Специфични облици несоцијалистичке аграрноекономске мисли у разним земљама

(1) Као и буржоаска економска теорија уопште, буржоаска аграрноекономска мисао као научна теорија доживјела је врхунац у дјелима класика. Њена каснија историја научно је сиромашнија и у цјелини јасно изражава интересе владајућих слојева друштва, а у појединим је земљама изразито прилагођена одговарајућим приликама мјеста и времена.

Већ Сисмонди (1773—1842), кога Маркс, углавном с обзиром на његово схватање категорије вриједности, убраја у класичаре, у пољопривреди заступа економски романтизам. Под утицајем прилика у родној Швајцарској и свог земљака Русоа, он идеализира сељачки пастирско-земљораднички живот и критикује капитализам са његовог гледишта. Зато је Лењин и писао да је Сисмонди „стварном развиту био окренут леђима“, тј. да „није гледао напред већ назад“.²⁶ У основи његових аграрноекономских погледа лежи схватање да су земља и рад извори богатства и да је пољопривреда најважнија област привреде, али у њој проповиједа враћање на патријархално ситно породично газдинство, које, поред осталог, даје и већи бруто-доходак него крупно капиталистичко газдинство. „Ја желим“, писао је он у својим „Новим начелима политичке економије“,²⁷ „да градска и пољопривредна производња буду разбијена на велики број самосталних предузећа, а не да се концентришу у рукама појединаца који располажу стотинама и хиљадама радника“. Посебну главу у својим „Новим начелима“ посветио је аграрном протекционизму, чији је присталица био и упркос свом ранијем либерализму. Тамо је писао да крупне пољопривредне фарме у Енглеској, толико хваљене у теорији због могућности обилне и јефтине производње, у ствари не могу да издрже конкуренцију ситних пољских газдинстава. Рикардову теорију ренте сматра једностраном и непримјенљивом у пољопривреди, као што и уопште за ову област, по његовом мишљењу, не важе капиталистичке категорије.

(2) Својим малограђанским погледима Сисмонди је вршио велики утицај и на разне социјалреформаторске правце у другим земљама. Међу њих спада и повећа група писаца из редова руског либералног народњаштва, као што су: Воронцов, Михајловски, Даниелсон, Јужаков, Кривенко, Черненков, Качаровски и други.²⁸ Али је економски романтизам у Русији, базиран на друкчијим друштвено-економским условима (заостала пољопри-

²⁶ В. И. Лењин: *Изабрана дела*, Београд, 1958—1961, III, стр. 113.

²⁷ S. Sismondi: *Nouveaux principes d'économie politique ou de la richesse dans ses rapports avec la population*, 1819.

²⁸ Један од њих, В. Ефрузи, у чланку „Социјално-економски погледи Сисмондија“, објављеним у „Руском богатству“, 1896, учинио је Сисмондијеве идеје приступачним читалачкој публици. Поводом тога чланка је Лењин и написао свој рад „О карактеристикама економског романтизма“.

вреда, феудално-спахијски посједи, царски апсолутизам), имао и друкчији карактер. Развитак капитализма, који је у Русији у последњим деценијама XIX вијека имао брз темпо, изазвао је критику од стране народњака. Сматрали су да је то случајна појава и велико зло за руску народну привреду, са њеним посебним устројством, заснованим на ситном сељачком газдинству и „общчином“ односно „миром“ као исходним облицима социјалистичког развитка Русије. У свом раду „Судбина капитализма у Русији“²⁹ Воронцов је за главну производну снагу сматрао сељаштво и његову привреду, на чијој су се грбачи развиле разне гране капиталистичке привреде: жељезнице, индустрија, банке, које су му, међутим, потпуно непотребне, јер руско сељаштво „не руководи својом привредом по законима европске политичке економије“. Посебно, он је у духу Сисмондија развијао тезу о немогућности реализације профита без учешћа спољне трговине. Познати преводилац „Капитала“, Даниелсон, под псеудонимом Николајон (Н-он) у свом дјелу „Огледи о нашој пореформној друштвеној привреди“³⁰ заступао је Сисмондијеве идеје. Он тамо пише: „Умјесто да се чврсто држимо наших вјековних традиција, умјесто да развијамо принцип тијесне везе између непосредног произвођача и средстава за производњу... умјесто да увећавамо производност сељачког рада путем концентрисања средстава за производњу у његове руке... ми се прихватамо сасвим другог пута... У развиту капитализма видјесмо развитак цијеле народне привреде; ... употребићемо сва могућа средства за његово пресађивање... не спријечисмо развитак капиталистичких облика производње и поред тога што се они оснивају на експлоатација сељаштва“.³¹ Као што је познато, ове и сличне народњачке погледе критиковали су прво Плеханов, а затим, у низу својих радова, нарочито Лењин.

(3) Идеје класичне школе наишле су на одлучну опозицију у Њемачкој, и то прво од стране још увијек владајућих феудалних, а затим дуго времена владајућих јункерско-капиталистичких слојева. У овој и политички разједињеној земљи, наиме, капитализам се развио касније него у западној Европи, тек почев од четрдесетих година XIX вијека, али се развијао врло брзо. У самој пољопривреди тај развој ишао је специфичним, такозваним пруским путем, чија је карактеристика политичка власт и економска моћ јункера-земљопосједника, уз постепено прелажење њиховог ранијег феудалног посједа у капиталистички. Отуда и код њемачких буржоаских економиста скоро увијек налазимо идеализовање феудалне прошлости. Разједињеност земље изазвала је снажну ујединитељску и државно-интервенционистичку мисао, а њена привредна заосталост отпор либерализму и космополитизму енглеске класичне школе. Касније, са

²⁹ В. П. Воронцов: *Судбы капитализма в России, 1882.*

³⁰ Н. Ф. Даниелсон: *Очерки нашего пореформенного общественного хозяйства.*

³¹ Н-он, *op. cit.*, стр. 322—323.

развитком снажне радничке класе, њеног покрета и марксистичке идеологије, и из страха од револуционарног преврата, њемачки економисти, аграрни нарочито, излаз траже у мање или више широким социјалним реформама, али таквим које ће сачувати основе постојећег поретка. Таква друштвено-економска структура нашла је израз и у романтичарској филозофији једног Јустуса Мозера, правноисторијској једног Савињија и субјективно-идеалистичкој једног Канта или Фихтеа, у чијем, уосталом економском, дјелу „Затворена трговачка држава“;³² налазимо све коријене економске, тзв. историјске школе, која је, и сама еволуирајући упоредо са приликама, владала економским погледима у Њемачкој чак и у првим деценијама овога вијека. Њене су основне карактеристике ове: класна, буржоаско-јункерска оријентација, антикласицизам и антмарксизам, вулгарни економизам и историзам умјесто стваралачке теорије, национализам и ауторитативизам, државни интервенционизам и, касније, социјални реформизам. Што се тиче аграрноекономске мисли, може се уопштено рећи да је цијела ова школа огромно допринијела проучавању аграрне прошлости и спољашњем описивању њене садашњости, али веома мало развитку њене научне теорије.

Феудална и романтичарска аграрноекономска мисао заступљена је нарочито код Адама Милера (1779—1829). Само стабилни феудални односи на земљишту гарантују, по њему, и стабилност државе, као врховне вриједности. Зато је одлучно против свих реформи у правцу рационализације и модернизације земљишне својине, које је собом доносило продирање капитализма у њемачку пољопривреду.

Оснивач историјске школе и писац „Националног система политичке економије“;³³ антикласик и протекционист Фридрих Лист (1789—1846) био је идеолог индустријализације, а пољопривреди је придавао другостепени значај. Спољна заштитна трговина и унутрашња подјела рада омогућавају не само развој индустрије већ и интензификацију и специјализацију и у пољопривреди и уопште њен капиталистички ход.

Главни представник тзв. старије историјске школе, Вилхелм Рошер (1817—1894), чије је главно дјело „Систем народне привреде“³⁴ још 1863, односно 1872., на српски превео, у двије књиге, Владимир Јовановић, дао је са гледишта ове школе први цјеловит поглед на сва основна питања аграра. У ствари, међутим, његово је излагање површно, описно, вулгарно, без понирања у дубљу суштину аграрноекономских појава и без значајних доприноса аграрноекономској теорији. Рента је за њега, на примјер, само остатак дохотка са земљишта по измирењу награде за рад и камате за капитал. Она је корисна не само за земљовласнике већ и за обрађиваче и потрошаче. За разлику од индустрије, која је зависна од размјене, пољопривреда се базира на

³² Johan Gottlieb Fichte: *Der geschlossene Handelsstaat*, 1880.

³³ Friedrich List: *Das nationale System der politischen Ökonomie*, 1841.

³⁴ W. Roscher: *System der Volkswirtschaft*, 1854.

природи и њеном карактеру, извор је здравља и снаге, основ државног живота и, чак, расадник војне службе.

Слична су и гледишта главног представника тзв. млађе историјске школе, Густава Шмолера (1838—1917). Трегирајући аграрне проблеме и, посебно, земљишну својину, он не тражи њену суштину, која се манифестује у разним облицима ренте, већ се задржава на спољним појавама. Важан фактор ренте за њега је личност земљопосједника, а важан закон, на чијем дејству она почива, закон опадајућег приноса. У истом духу износи позитивне и негативне стране крупног, односно ситног газдинства, и одлучује се за прво. Унутар ове, млађе школе, извјестан допринос дао је Фридрих Кнап (1842—1926) својим разликовањем, па и теоријском анализом, разних облика феудалних аграрних односа.³⁵ Унеколико посебне погледе, са мање историзма, излаже и Лујо Брентано (1844—1931) у својој недовршеној „Аграрној политици“.³⁶ По њему се пољопривреда развија по друкчијим законима него индустрија: док у индустрији побјеђује крупно предузеће, у пољопривреди влада тенденција уситњавања посједа. Одлучујућу улогу у њој има закон опадајућег приноса. Брентано је противник аграрних царина, јер је њихова посљедица пораст цијена земље, што током времена изазива потребу још већих царина. Поменимо још два истакнута аграрна економиста: Макса Зеринга (1857—1937), као заступника либерално-буржоаског, и Густава Руланда (1860—1914), као представника изразито конзервативног правца.

Тзв. катедерсоцијализам карактеристичан је у аграру по својим социјално-реформаторским погледима. Његов главни представник, Адолф Вагнер (1835—1917) написао је низ књига из ове области, у којима заступа тезу да је претварање приватне својине земље у друштвену могуће и да развој иде у том правцу, ма како се тиме губила индивидуална иницијатива, као покретач напретка, и разарао постојећи поредак. Наводећи преимућства крупног и ситног газдинства, он их посматра у свјетлости основних економско-техничких услова и међу њима истиче два у корист крупног посједа: подјелу рада и примјену машина. Тражећи неки средњи пут између капитализма и социјализма, други представник ове групе, Алберт Шефле (1831—1903), предлаже низ социјално-реформаторских мјера, међу којима, нарочито, претварање спорадичног кредитирања пољопривреде у институционално.

Тзв. културно-историјски правац покушава да из огромног чињеничног материјала, који су сабрали претходници, и оног властитог, извуче извјесне уопштене закључке, класификује, изрази типове и сл. Његов први представник, Макс Вебер (1864—1922), био је и у области аграра више социолог него економист. Низ радова посветио је проучавању аграрне историје, на-

³⁵ G. Fr. Knapp: *Die Bauernfreiheit und der Ursprung der Landarbeiter in den ältern Teilen Preussens*, 1887.

³⁶ Lujo Brentano: *Agrarpolitik*, 1897.

рочито римске.³⁷ Савремене аграрне проблеме проучава само као дио општег друштвеног миљеа. Његов други представник, Вернер Сомбарт (1863—1941), задржавао се у овој области нарочито на дефинисању разлика између града и села, индустрије и пољопривреде, и њиховог развика. При том посебно указује на разноликост аграрно-организационих форми, на мали значај конкуренције у пољопривредној производњи, на одсуство концентрационих процеса у њој.

Посебно мјесто у њемачкој аграрноекономској литератури има Франц Опенхајмер. Полазећи од извјесних класичних и марксистичких погледа, он се и сам изјашњава као противник капитализма, али су, у ствари, његови погледи малограђанско-социјалистички, па у неким питањима и утопијски. Монопол земљишне својине објашњава историјски, завладавањем слабих од стране јаких. Тај монопол је и крајњи узрок масовне бијезде, а посебно откад је у пољопривреди завладао крупан велепосјед. Паралелно са њиме и као његова посљедица јавља се и масовно напуштање села (тзв. Голцов закон). Излаз види у постепеној земљишној реформи, а посебно у кооперацији, у којој се обједињују преимућства и крупног и ситног газдинства. Аграрноекономске погледе сличне Опенхајмеровим имали су Силвио Гезел, Акиле Лориа и низ других социјал-реформатора у овој области.

(4) Аграрноекономска мисао у Америци развијала се у почетку под упливом западноевропске, али је касније, нарочито послје проглашења независности САД, у њој преовладао утицај посебних привредних прилика у тој земљи. Њих је, пак, дуго времена карактерисало, у првом реду, огромно територијално пространство, изобиље и привредно богатство земље, уз nestaшицу радне снаге и капитала, а касније и супротност између напредног индустријског Сјевера и заосталог плантажерског Југа. Те околности јасно су се изражавале и кроз америчку аграрно-економску мисао. Ова је најприје дошла до изражаја код трећег и једног од најистакнутијих председника, Томаса Цеферсона (1743—1826), који је био идеолог слободног фармерског газдинства, и то, у почетку, у тој мјери да је у њему, а не у индустријализацији, гледао будућност Америке. Робовласнички Југ изразио је своју аграрноекономску мисао кроз уста „трију Џорџа“: Холмса, Тукера и Фицуха, који су као преимућства овог начина производње над капиталистичким истицали: стабилност, одсуство подвојености између рада и капитала, могућност ограничавања прекомјерног множења становништва, потребу равномјернијег распореда бијеле и црне расе и сл. Аграрноекономском теоријом шире се бавио Хенри Кери (1793—1879). У свом главном дјелу „Принципи друштвене науке“³⁸ он третира проблем ренте и, супротно од Рикарда, а на основу прилика у САД, извлачи закључак да се почиње са обрађивањем слабијих земљишта, јер

³⁷ Међу њима су: *Die römische agrargeschichte in ihrer Bedeutung für des Staat- und Privatrecht*, 1891, *»Agrarverhältnisse im Altertum«*, 1909, и др.

³⁸ Henry C. Carey: *Principles of Social Science*, 1858.

су боља удаљена, шумовита, мочварна, па захтијевају претходно улагање рада и капитала. Из те околности извлачи закључак да продуктивност у пољопривреди расте и да цијене жита опадају, па сљедствено и рента и цијена земље. Очеvidно је да су ова разматрања поникла из специфичних америчких услова, као и она у Њемачкој Фридриха Листа, са којим Керија везује и поглед на потребу заштитних царина и уопште идеологија младог индустријског капитала у борби са старим. И други представник америчке аграрноекономске мисли, Хенри Џорџ (1839—1897), бави се проблемом ренте, у којој је, међутим, као друштвени реформатор, видио узрок свих социјалних зала. По њему је земља у почетку била заједничка, а приватна својина поникла је касније, као последица узурпације. Сада рента, насупротив мишљењу Керија, стално расте, док најамнина опада, па на тој бази расте и друштвена неједнакост. Лијек је у повраћају својине над земљом читавом друштву, које би је онда могло давати у закуп. Најбољи начин за то јесте увођење високог и прогресивног пореза на земљиште. Све те мисли широко је обрадио у свом дјелу „Напредак и сиротиња“.³⁹

(5) Субјективистичка економија, која је најприје, под именом психолошке или аустријске школе, поникла код бечких професора и њихових наслједника, Бем Баверка и Фридриха Визера, а готово истовремено, под именом математичке или школе привредне равнотеже, код лозанског професора Леона Валраса, као израз идејне реакције у овој области против марксизма, није ни третирала аграрноекономску теорију као неку посебну грану политичке економије, а још мање оно што се данас зове пољопривредном економијом. Готово исто може се рећи и за тзв. кембричку школу познатог економисте Алфреда Маршала (1842—1924), који је покушао да субјективистичку категорију корисности повеже са Миловим трошковима производње, као факторе који дејствују на страни понуде (трошкови) и тражње (корисност), и тако створи једну синтезу између класичне и психолошке школе. Економске проблеме пољопривреде читава ова економија разматрала је само у толико у колико су се неки од њих додиривали са њеним општим теоријским поставкама. Тако, на примјер, Бем-Баверк објашњава ренту, у духу принципипјелног субјективистичког разликовања вриједности садашњих и будућих добара, на исти начин као и камату од капитала. Маршал, пак, прихватајући Рикардову теорију, уноси у њу идеју тзв. маргиналне корисности, јер је, по њему, цијена пољопривредних производа, од којих потиче рента, зависна од трошкова производње граничног продукта. Ово питање, као уосталом и друга, Маршал разматра само у оквиру своје микроекономике, тј. са приватнопривредног гледишта, а не са гледишта друштва као цјелине.

Касније развијена постмаршалијанска теорија расподјеле, чија је синтеза најбоље изражена у дјелу Паула Самуелсона

³⁹ Н. George: *Progress and Poverty*, 1879.

„Економика“⁴⁰ садржи и посебна разматрања, представљена и графички, цијене земље као фактора производње чија је понуда ограничена. Ту цијену ова теорија погрешно назива рентом, као што је и камата за њу цијена капитала или најамнина цијена рада. При том се разликује тзв. имплицитна и експлицитна рента, према у суштини безначајном критерију да ли земљовласник сам организује производњу или земљу даје у закуп. Ову разлику, у ствари, истакао је још Визер, називајући имплицитну ренту природном (*natürliche Rente*) а експлицитну изведеном или договорном (*ausbedungene Rente*). Примјењујући своје тезе о комбинацији и субституцији фактора производње и на пољопривреду, постмаршалијанство разматра проблеме екстензивне, односно интензивне производње. Тежећи, наиме, за максималним профитом, пољопривредни предузимач врши такву комбинацију фактора која ће му изазвати најмање трошкове, па тамо гдје земље има доста и гдје јој је цијена ниска он њоме и капиталом субституише рад, а тамо гдје је земље мало па јој је цијена висока субституише, напротив, њу радом и капиталом. Ова различита комбинација, односно субституција фактора производње има утицаја и на структуру пољопривредне производње: прва води житарицама, друга поврћу, воћу, интензивном сточарству. Поменимо, најзад, да се у склопу овога правца разматра и дејство опорезивања на висину ренте, па да има и схватања, сличних физиократском или Џорџовом, по којима повећање пореза дефинитивно смањује власничку ренту у корист државе.

(6) Први свјетски рат и његове тешке економске посљедице, победа социјалистичке револуције у огромној Русији, а нарочито велика свјетска криза из 1929—33, довели су капитализам до ивице пропасти. Постало је јасно да се он више не може држати на владајућим либералним принципима, већ да захтијева одлучну државну интервенцију у свим односима, нарочито у привреди. Јавља се и учвршћује схватање да привредни живот треба регулисати и планирати, остављајући ипак максимум могуће приватне иницијативе и слободе. Израз тих потреба и схватања била је економска мисао Џона Мајнеда Кејнса (1883—1946), која дотадашњу микроекономску анализу допуњава таквим макроекономским проучавањима као што су: запосленост, инвестиције, штедња, потрошња, национални доходак и слично и у арсенал државног интервенционизма уводи низ инструмената фискалне и монетарно-кредитне политике: порезе, зајмове, кредит, камату и сл. Након појаве Кејнсовог главног дјела „Општа теорија запослености, камате и новца“⁴¹ многи економисти у свим капиталистичким земљама развијали су даље та проучавања, тако да је кејнсијанска, односно посткејнсијанска мисао у тим земљама постала владајућа. Читава та школа, међутим, те-

⁴⁰ P. Samuelson: *Economics*, 1961; на нашем језику под насловом „Економика — Уводна анализа“, Београд, 1969.

⁴¹ J. M. Keynes: *General Theory of Employment, Interest and Money*, 1936.

оријским проблемима пољопривреде поклања веома мало пажње, али њени погледи долазе до изражаја у мноштву мјера саме аграрне политике, не само појединих развијенијих земаља већ и у оквиру њихових економских организација, као што је Заједничко европско тржиште и низ других. У основи тог инструментарија лежи државна помоћ, као најопштије средство које кејнзијанство препоручује у односу на пољопривреду. Ова је, пак, дала нов замах протекционизму, регионалном договарању, царинама, порезима, стварању пољопривредних вишкова и многим другим мјерама. Разумљиво је што у овим концепцијама више није било мјеста фамозном закону тржишта, на коме је увелико почивала и аграрноекономска мисао још од времена његовог аутора Жана Батиста Сеја (1767—1832). Карактер, пак, и обим наведених мјера у појединим земљама зависе од значаја који се у њима придаје пољопривреди и снаге њених представника. Тако је, примјера ради, финансирање пољопривреде у САД управљено чак и на то да се не прошири, већ ограничи производња њених појединих култура, путем ограничавања обрадивих површина под њима и сл. У земљама ЗЕТ-а врши се не само хоризонтална већ и вертикална концентрација, у облику повезивања индустријских и трговинских фирми са крупним капиталистичким и сељачким газдинствима, у циљу производње одређених количина и квалитета пољопривредних производа, у накнаду за одговарајуће инвестиционе и обртне кредите. Тако финансијски капитал још више продире у пољопривреду и укључује је у чврсти ланац државномонополистичке економике.

(7) Под утицајем кејнзијанства, у Њемачкој се након другог свјетског рата развио тзв. ордолиберализам, или доктрина социјално-тржишне привреде. Њени главни представници, Ојкен (W. Eucken) и Репке (W. Röpke), умногоме усвајају теоријске основе субјективистичке економије, а у први план истичу потребу социјалне правде и одстрањивање господства монопола. Привреда треба да почива на слободној конкуренцији, уз један систем цијена који треба да буде критериј за сваку економскополитичку мјеру. Ни ова доктрина не види у пољопривреди као области производње никакве посебне теоријске проблеме, већ аграрнополитичке мјере укључује у општу економску политику. Њено схватање ренте је субјективистичко-маршалијанско. У његовој је бази идеја о ограничености привредних добара, посебно земље, због чега рента уноси рационалност у њено искоришћавање и служи као средство за најправеднију расподјелу.

6. — Аграрноекономска мисао утопијског социјализма

(1) Као што је меркантилизам теорија почетне фазе капитализма, чије су клице настале у оквирима самог феудалног друштва, тако и утопијски социјализам, као прва реакција на тај начин производње, има своје коријене у временским окви-

рима феудализма, из којих потиче и сам његов назив утопијски. Овај израз социјалистичке мисли имао је, међутим, своју дугу историју, од почетка XVI па до средине XIX вијека, па се обично дијели на тзв. рани и позни утопијски социјализам. Њихова заједничка основна идеја јесте идеја људске једнакости и општег друштвеног благостања, али је она и различите зрелости и различитог израза: код првог је заснована на примитивном егалитаризму и углавном увијена у фантастичне приказе измишљених идеалних заједница, док је код другог, по Марксу названог критичко-утопијског социјализма, много зрелија, реалнија и заснована на отвореној критици постојећих друштвених односа. Читав утопијски социјализам почива углавном на осјећањима, жељама и склоностима његових аутора, који су код првог увијек добронамјерни писци-филантропи а код другог и неки економисти, који су будуће, социјалистичко друштво и путеве до њега схватили мање или више нереално и недоследно и који, нарочито, за његово остварење нијесу видјели претпоставке у материјалним условима.

(2) У самој Морусовој „Утопији“ (1516) организацији пољопривреде поклоњено је много пажње. Земљишна својина је заједничка, а пољопривредна производња заснована на савременој техници. Рад у пољопривреди је посебно цијењен и једини је обавезан за све, и то у трајању од двије године, а може трајати и дуже. Повртарство и живинарство су веома омиљена занимања. За вријеме главних пољопривредних радова на село долази у помоћ и радна снага из града. Вишкови производње односе се у градске магацине. Као што нема супротности између физичког и умног рада тако је нема ни између села и града. Веома је сличан и идеал Томе Кампанеле, изложен у његовој „Држави сунца“ (*Civitas solis*, 1623). Приватна својина не постоји ни на земљишту. Пољопривреда је основна привредна грана, а пољопривредна производња организована на научним принципима: проучавају се временске прилике и тло, угар се не примјењује, јер шкоди земљишту. Обрађује се само онолико површина колико је потребно за исхрану, остало служи за испашу.

(3) Француска комунистичка мисао дала је у XVIII вијеку, поред револуционара Бабефа и Буонаротџија, три истакнута имена писане ријечи. Један од њих, Меслије (1664—1729), писац „Мог тестаментa“,⁴² веома оштрим ријечима напада феудалне паразите и експлоататоре и спас види једино у заједничкој својини. „Прве хришћанске општине“, писао је тамо, „живјеле су комунистички, али су софистички попови заједницу земаљских добара надомјестили заједницом фиктивних добара, причешћем“. Други, Морели, у својој поеми „Бродолом путујућих острва“, истиче да сва зла потичу отуда што људи не живе по природним законима, који траже заједницу свих добара, осим најличнијих дневних потреба. Рад у пољопривреди требало би да је обавезан

⁴² Jean Meslier: *Mon testament*, 1864.

за све људе између 20 и 25 година. Најзад, Габриел Мабли (1709—1785), писац једног рада против физиократе Мерсије де ла Ривијера,⁴³ такође је у заједничкој својини видио природни закон, па критикује физиократе што га нијесу разумјели, али, будући много реалнији од претходних, он за почетак предлаже само реформе у области пореза и наслеђивања, које ће приватну својину ограничити. Сличне мисли налазимо и код Жака Руа, Франсоа Боасела и других, који су у револуцији из 1789. стајали на њеном крајње лијевом крилу. У Енглеској овога времена сличне идеје излагао је Томас Спенс, по коме је такође првобитно владала заједничка својина земљишта, а приватна изникла раније, путем насиља. У свом спису „Реална људска права“⁴⁴ он је предлагао да се „отклони друштвени уговор“ и уведе општинска својина (муниципализација) земљишта. На земљишном комунизму засноване су и идеје претече анархизма Вилијема Годвина (1756—1836), чије је дјело „Истраживање о политичкој правди“,⁴⁵ из исте године као и Спенсерово, било директан повод за Малтусов есеј о становништву.

(4) У списима тројице великих социјалиста-утописта пољопривреди се такође поклања велика, иако неједнака, пажња. Код Сен-Симона (1760—1825), ма и несистематски и под утицајем физиократа, изражена је мисао да је „пољопривредна дјелатност бескрајно важнија од свих других грана, узетих заједно“. Рад у пољопривреди је далеко продуктивнији од онога у индустрији; ту област треба интензивирати и помагати кредитом. Много више пажње посветио је пољопривреди Шарл Фурије (1772—1837). Прије свега, подвргао је духовитој критици друштвене односе на селу свога доба, и то нарочито њихову моралну страну. „Не један сељак радује се у дубини душе свим несрећама својих сусједа... Тако дух нескладне својине рађа рђаве нарави, а нарочито одсуство духовног јединства, које би се родило из складне својине“.⁴⁶ У фаланстеру, свом идеалу будућег друштва, он је највише пажње посветио организацији рада у пољопривреди, у којој ће радити сви: људи и жене, старци и дјеца, свако на оним пословима које воли, остварујући тако његов идеал привлачнога рада. Земљиштем руководи фаланга као цјелина, а његови досадашњи власници добијају неку врсту акција, које им дају право учешћа у дохотку фаланге. Трећи велики социјалист-утопист, Роберт Овен (1771—1858), за разлику од претходне двојице, противник је приватне својине у ма ком облику. Познат је његов експеримент у Америци са оснивањем аграрне заједнице „Нова хармонија“, на бази заједничке својине земљишта, са пољопривредном производњом као главном и са расподјелом искључиво према раду.

⁴³ G. Mably: *Doutes proposées aux politiques économiques sur l'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, 1796.

⁴⁴ T. Spence: *The real Right of Man*, 1793.

⁴⁵ N. Godwin: *Inquiry of Political Justice*, 1793.

⁴⁶ Ch. Fourier: *La fausse industrie*, p. 775—776.

(5) Читав низ социјалиста у разним земљама прије Маркса поклањао је, у својим критичким освртима на постојеће стање или у својим конструктивним погледима на будућност, мању или већу пажњу и аграрним проблемима. Такви су, само примјера ради, социјалист-рикардијанац Вилијем Томпсон (1785—1833), писац „Пута у Икарију“ Етјен Кабе (1788—1856), идеолог тзв. федеративног социјализма Георг Винкелбах, под псеудонимом Карл Марло (1810—1865), и други. Највећу пажњу међу њима, по много чему, заслужује Карло Родбертус (1805—1875). Иако пруски велепосједник, па једно вријеме и политички бизмарковац, он је снагом свог интелекта и ширином образовања увиђао неодрживост капиталистичког поретка и предвиђао његову пропаст. Што је најважније, међутим, он је, за разлику од свих других социјалиста ове групе, научнотеоријски анализирао многе категорије политичке економије, па међу њима, у низу радова, и земљишну ренту. Полазећи од тачне идеје да радник и у пољопривреди производи више него што му је потребно за живот, он истиче да приватна својина земље омогућава њеном власнику да тај вишак присваја у облику ренте, као што и капиталист присваја ренту у облику камате. Између ове двије ренте постоје разлике, али су обје безрадни дохоци. При том, по њему, земљишну ренту даје свака парцела, независно од њеног квалитета и положаја према тржишту, из чега се види да је Родбертус у овом погледу отишао даље од Рикарда и бар наслутио постојање апсолутне ренте, иако је објашњава погрешно. Из своје теорије Родбертус извлачи закључак да је приватна својина сметња за развитак, те да је треба укинути. За почетак је предлагао низ реформи, као: регулисање пољопривредних надница и одстрањивање неких других негативних појава везаних за ренту. Посебну пажњу поклањао је кредитној политици у пољопривреди, па је искључиво томе питању посветио један свој рад.⁴⁷

(6) Утопијски социјализам у Русији поникао је из прилика друкчијих од оних на Западу. Феудално-спахијска структура још је била владајућа, а почеци капитализма тако слаби да је могло изгледати да немају везе са природним развитком земље, већ да су некако увезени споља, па су руски утопијски социјалисти сматрали да се капитализам може заобићи. Ово тим прије што су тамо већ постојале колективне форме привређивања, у облику сеоске „общине“, односно „мира“, у којима су они гледали базу будућег социјалистичког друштва. Главну снагу видјели су у руском сељаштву, које је, по званичним подацима, у периоду 1826—1861. учествовало у 1.186 покрета и устанака широм земље. Зато су они, за разлику од западних социјалиста, били најтјешње повезани са револуционарно-демократским антифеудалним и антицаристичким покретом. Њихова револуционарна идеологија почивала је на класној, сељачкој основи. Ме-

⁴⁷ K. J. Rodbertus—Jagetzov: *Zur Erklärung und Abhülfe der heutigen Creditnoth des Grundbesitzes*, 1868—69.

ђутим, не схватајући законитости друштвеног развика, они су мислили да се на социјализам може прећи непосредно из феудализма, избегавајући капиталистичку фазу развика. Њихов социјализам је, по Лењиновим ријечима, „сељачки“, не пролетерски. Истакнимо, најзад, да су руски утопијски социјалисти дали огроман допринос не само развiku аграрноекономске и опште економске већ и друштвене и филозофске мисли.

Александар Иванович Херцен (1812—1870), талентовани публицист и економист и сјајни друштвенополитички критичар, није, наравно, могао заобићи ни аграрне проблеме. Он је био тај који је поставио она три позната начела: 1) свако има право на земљу, 2) земља је колективна својина и 3) њоме управља заједница (мир). У руској општини гледано је спасоносно средство против продирања капитализма. Након ослобођења од кметства и царског самодржавља Русија ће, по његовом мишљењу, стати на пут радикалног преображаја, избегавајући капиталистички развика, који је на Западу донио толико зла. Иако је својим традиционално-идеалистичким сељачким социјализмом показао да не схвата улогу материјалне производње у развiku друштвених односа, Херцен је по својим напредним погледима, дубини мисли и борбеном темпераменту постао стварни родоначелник социјалистичке мисли у Русији.

Много дубље захватио је економска питања познати публицист и књижевник, филозоф и економист Николај Гаврилович Чернишевски (1828—1889). Иако у неким битним питањима социјалист-утопист, он је у низу проблема политичке економије и социјализма имао гледишта веома слична гледиштима научне класичне економије и научног социјализма. Аграрна питања третирао је и у својим најважнијим радовима, а посветио им је и свој први рад „О земљи као елементу богатства“,⁴⁸ као и низ чланака у часопису „Савременик“, под насловом „О земљишној својини“.

Кметски систем Чернишевски је критиковао како због веома ниске продуктивности рада огромне већине народа, тако и због тога што, путем ванекономске принуде, мали број помјештика држи тај народ у потчињености и заосталости. Но, он је видио и ону биједу коју у Европи собом доноси капитализам, па је сматрао да Русија и треба и може да избјегне тај пут развика. Постојање руског „мира“ било је главна база тог његовог увјерења, које је и његова основна утопија. У односу на крјепосно право био је досљедно радикалан и тражио национализацију земље, као и организовање производње на њој путем сељачких општина. Указивао је на преимућства крупног газдинства, нарочито због могућности примјене машина и других научних достигнућа. Иако је увиђао прогресивну улогу западноевропског пролетаријата, његову револуционарну улогу у Русији, због њених специфичних прилика, приписивао је сељаштву. Ова друга ње-

⁴⁸ Н. Г. Чернишевский: *О земле как элементе богатства*, 1854.

гова утопија произлазила је логично из оне прве, али је и она, као и прва, била кудикамо реалнија од фантазија западноевропских утописта.

Чернишевски је прихватио Рикардову теорију диференцијалне ренте, али је, указујући да ренту даје и најлошије земљиште, у ствари, увидио постојање и апсолутне ренте.⁴⁹

(7) Аграрноекономским питањима посветио је велику пажњу и наш Светозар Марковић (1846—1875). Не само што је дао сјајан преглед развоја аграрних односа и земљишне својине у Србији већ се бавио и аграрноекономском теоријом и политиком. У односу на прву био је под великим утицајем Чернишевског и Маркса, по којима је, углавном, и израдио своја „Начела народне економије“, али је, опет под утицајем првога, заступао и извјесна нереална гледишта на могућност изградње социјализма непосредно на бази постојећих облика заједничке својине у Србији.

7. — Марксистичка аграрноекономска теорија

(1) Марксизам се појавио средином прошлог вијека, кад је капитализам већ био однио дефинитивну побједу над феудализмом и развио се тако да су се све његове противрјечности јасно манифестовале. Једна од најважнијих била је у томе што је створио модерну, бројну и организовану радничку класу, која ће постати његов властити гробар. Законитости капитализма главни су предмет проучавања научног социјализма као важног теоријског оружја у класној борби. Као што је висок степен развитка капиталистичке економије Марксу (1818—1883) и Енгелсу (1820—1895) пружио могућност њене дубоке економскотеоријске адализе, тако им је развитак радничке класе и њене борбе пружио перспективу револуционарног преображаја капиталистичког у социјалистичко друштво. При том су они свој систем економске и филозофске мисли засновали на оном најбољем што су дали дотадашња филозофија и политичка економија, а у овој пољедној нарочито достигнућа њених великих класика. Тај систем изградиле су примјеном властитог научног, историјско-материјалистичког метода, који са своје стране представља један од њихових највећих доприноса развоју људске мисли.

(2) У области аграрноекономске мисли основни Марксов допринос науци јесте његова теорија земљишне ренте. Као што смо видјели, то кључно питање разматрали су многи економисти и прије Маркса, а нарочито Рикардо, али, ограничен својом епохом и својим класним положајем, ни он није проникао у низ важних питања ренте, а имао је и низ других слабости и погрешних схватања. Маркс је, међутим, дао једну потпуну и компактну научну теорију, која је дала научни одговор и на низ ширих питања. Тој теорији посветио је највећи дио „Капитала“,

⁴⁹ Н. Г. Чернишевский: *Изабранные экономические произведения*, Москва, 1948, т. I, стр. 39—40.

читав шести одјељак III тома, који, по његовим сопственим ријечима, представља „читаву једну књигу“. Ова је теорија тако укључена у логичну цјелину његове политичке економије да се без ње не може ни замислити, па ћемо овдје само указати на њене основне доприносе. Они се састоје првјенствено у томе што је Маркс доказао да је рента само један од конкретних облика вишка вриједности, што је развио теорију диференцијалне ренте, указујући и на постојање диференцијалне ренте II, што је открио и научно објаснио апсолутну ренту, што је научно утврдио начин одређивања цијене земље, што је ослободио теорију ренте тобожњег закона опадајућег приноса, што је установио и расвијетлио квалитативне разлике између феудалне и капиталистичке ренте и улогу ове посљедње у развоју капиталистичке пољопривреде.

(3) По Марксу, капиталистички начин производње у пољопривреди претпоставља постојање свих трију класа које чине костур савременог друштва: најамних радника, који обрађују земљу, закупаца-капиталиста, који у циљу остварења профита узимају земљу у закуп и на њој организују производњу помоћу најамних радника, и власника земље, који је дају у закуп у накнаду за тачно одређену суму. Та сума коју закупач плаћа власнику земље да би стекао право да у њу уложи свој капитал и представља ренту. При том се у истој суми може плаћати и камата на капитал који је власник евентуално уложио у земљу у облику средстава за побољшање квалитета тла, зграда и слично, али тај дио не представља ренту у правом смислу. Према томе, рента се појављује као облик у коме се економски реализује земљишна својина. Иако земља, зато што није производ рада, нема вриједност, она има цијену, коју представља рента капитализована по постојећој тржишној каматној стопи. Пошто каматна стопа, као и профитна, има тенденцију опадања, то цијена земље има тенденцију пораста. Рента је, као и камата и профит, само дио вишка вриједности. Маркс је објаснио и како се тај вишак расподјељује између капиталисте и земљовласника. Наиме, кад нема монопола капитал се прелива из сфере мањег у сферу већег профита, али пољопривреда, због монополског карактера земље и ограничености конкуренције, не учествује у том процесу образовања средњег профита. У њој је профитна стопа већа него у индустрији, па је капиталистички закупач у стању и да плати ренту и да реализује профит, једнак ономе у другим привредним гранама. Да би дошло до давања и узимања земље у закуп, рента треба да представља само онај дио вишка вриједности који остаје кад се покрије средњи профит капитала.

Рента може да произиђе на разне начине. Она може да буде резултат различите производности рада на разним парцелама земље. У том се случају ради о диференцијалној ренти. Маркс разликује диференцијалну ренту I и II. Прво је она коју вуче власник земљишта било веће плодности било повољнијег положаја према тржишту. Одређујући фактор за ову ренту је произ-

водност рада на најгорем земљишту које се обрађује. Власници свих бољих парцела остварују ренту, јер се, наравно, и производи са њих продају по истим цијенама као и они са најлошијих парцела. Диференцијална рента II резултат је сукцесивног улагања капитала било на истој парцели земље било на различитим парцелама истог квалитета. У ствари је ова рента само друкчији појавни облик диференцијалне ренте I. Супротно Рикарду, Маркс је доказао да и најлошије парцеле могу да доносе диференцијалну ренту. То се, наиме, догађа ријетко, кад је у некој земљи обрађено све земљиште и кад се најмање производна улагања капитала без допунских врше у најлошијој земљи.

(4) Маркс је, међутим, открио и једну другу ренту, непознату класичној економији — апсолутну ренту, којом се објашњава да свака земља, и она која не даје диференцијалну ренту, има цијену. Извор је и ове ренте експлоатација радне снаге, али код ње дејствују друкчији услови. Наиме, усљед приватне својине на земљишту и ограничености његових површина, и власник најлошијег земљишта, оног које не даје никакву диференцијалну ренту, неће да га без накнаде уступи на употребу. Тај изванредни расход може да се покрије само ако су тржишне цијене пољопривредних производа такве да доходак са најлошијег земљишта даје вишак изнад просјечног профита као рен власнику. У стварности и јесте тако. Органски састав капитала у пољопривреди је нижи него у индустрији, па и вриједност пољопривредних производа стоји изнад друштвене цијене производње, тј. вишак вриједности произведен у пољопривреди капиталом одређене величине већи је него вишак произведен једнаким капиталом средњег органског састава. **Тржишни односи одређују** колико тржишна цијена пољопривредних производа може да буде изнад њихове цијене производње и да се приближи вриједности, али приватна својина земље утиче на тржишне односе и одржава цијене на таквој висини која омогућава да се образује сувишак вриједности изнад цијене производње, из чега проистиче и апсолутна рента. Она је, дакле, дио вишка вриједности који се у условима пољопривреде претвара у ренту и присваја од стране власника земље.

(5) Маркс је објаснио и значај обје врсте ренте за цијене пољопривредних производа. Диференцијална рента, која произлази из капиталистичког карактера пољопривредне производње, последица је образовања цијена, док апсолутна рента, која се јавља по основи приватне својине над земљом, представља саставни дио цијена. Другим ријечима: док је прва везана са цијеном производње, друга је везана са вишком тржишне цијене над производњом. Отуда и закључак да укидање приватне својине земље значи и укидање апсолутне ренте и смањивање цијена пољопривредних производа, док диференцијална рента постоји и у тим условима. Укидање приватне својине земље је у интересу капитализма, због смањивања цијена сировина и радне снаге, односно повећања профита. На тој су основи били и сви захтје-

ви за земљишном реформом, односно национализацијом земље унутар капиталистичког система.

(6) Маркс је указао и на тзв. монополску ренту, која се јавља само код пољопривредних производа чији положај на тржишту, из разних узрока, има монополски карактер. Ова рента је одређена само потребама тржишта, односно платежном способношћу купаца, па зато више спада у проблеме монопола, односно конкуренције.

(7) Маркс је први у политичкој економији покренуо и питање значаја укупне суме ренте коју капиталистичко друштво плаћа земљовласницима. То је питање, по њему, важно зато што се одговором на њега откривају фактори од којих у великој мјери зависи куповна снага и равнотежа на тржишту. Одговарајући на то питање, он каже да је укупан износ ренте која се плаћа земљовласницима у толико већи у колико је у датом друштву већи проценат бољих парцела и у колико оне више превазилазе најлошије друштвено потребне парцеле.

(8) Сасвим нова у овој области јесте и Марксова теорија о преткапиталистичкој ренти и њеним разликама од капиталистичке. Прва је основни облик вишка производа, који су присвајали феудалци, док је друга само дио, а уз то и посебан облик вишка вриједности, који присвајају капиталистички велепосједници. Прва је резултат експлоатације ситних произвођача, кметова, од стране феудалаца, док је друга резултат експлоатације радника од стране капиталиста. Прва је присвајана на основу ванекономске принуде, а друга се присваја на основу дјеловања закона вриједности, иманентног капиталистичком начину производње.

(9) У области аграрноекономске мисли Маркс и Енгелс обрађивали су још читав низ питања. Тако је у „Поријеклу породице, приватне својине и државе“ Енгелс обрађивао питање настанка и развика земљишне својине. Утврдио је да је првобитно устројство друштва почивало на колективној својини, колективном раду и једнакој расподјели. У току даљег развоја дошло је, сукцесивно, до три велике друштвене подјеле рада. Прва је она која се појавила између првобитних родовских заједница и довела до размјене производа и до приватног власништва. Друга представља одвајање заната од земљорадње, кад се рађа робна производња, распада првобитна заједница и појављује супротност између села и града. Трећу чини издвајање класе трговаца, који разарају натуралну и развијају новчану привреду.

У „Селачком питању у Француској и Њемачкој“ Енгелс не посматра селаштво као хомогену цјелину, већ прави разлику између појединих његових слојева. Указује на разарање и пропадање ситних селјака и на раслојавање средњих, док горњи слој, у ствари, припада експлоататорској класи. „Очевидно је“, пише он, „да заузевши политичку власт ми нећемо ни помислити на то да насилно експропришемо ситне селјаке (уз накнаду или без ње, свеједно), како морамо поступити према крупним

земљопосједницима. Наш се задатак у односу на ситне сељаке састоји, прије свега, у томе да њихову производњу, њихову својину преведемо на друштвену, али не насилно већ путем примјера, укључујући друштвену помоћ за то“. Па и експропријација крупних посједника може се, по њему, вршити било откупом било путем национализације, што зависи од различитих конкретних услова.

(10) Низ других економиста-марксиста у разним земљама дао је мање или веће доприносе даљем развоју марксистичке аграрне теорије и њеној примјени у различитим условима појединих земаља. Од њих је прије Лењина најзначајнији каснији ревизионист Карл Кауцки (1854—1938). У свом раду „Аграрно питање“,⁵⁰ писаном у периоду „док је још био марксист“, Кауцки је дао значајан допринос ширем развоју марксистичке теорије у пољопривреди. На бази обимног економско-статистичког материјала, разматрао је низ најважнијих питања развоја пољопривреде, почев од средине прошлог вијека. Успјешно је оповргао буржоаску и бернштајнјанску тезу о животној способности ситног сељачког газдинства и доказао неминовност побједе капиталистичког начина производње у пољопривреди над њеним докапиталистичким облицима.

8. — Ревизионизам у пољопривреди и анархизам

(1) Крајем прошлог и почетком овога вијека, у вези са продубљивањем противрјечности капитализма и заостравањем класне борбе, унутар опортунистичког крила радничког покрета појавио се један правац чији су погледи, у мањој или већој мјери, у низу питања одступали од досљедног марксизма. Тај правац, назван ревизионизмом, појавио се нарочито у редовима вођства Друге интернационале и имао је своје класне коријене у оним редовима демократске и радикално настројене буржоаске интелигенције који су радничком покрету пришли било из осјећања било из апстрактнотеоријског убјеђења, али који никад досљедно и безрезервно нијесу усвојили револуционарне пролетерске ставове марксизма. Осим тога, са развојем капитализма вршила се све већа диференцијација унутар саме радничке класе, из које су се постепено издвајали њени синдикални и политички врхови, боље плаћени горњи слојеви разних струка итд., које је буржоазија на разне начине објективно корумпирала, неутрализовала, размекшавала и привлачила на своју страну. У вези с тиме је и чињеница да је велики број ревизиониста то постао касније, обично поводом тежих револуционарних искушења и заокрета и да их је до ревизионизма довео њихов ранији опортунизам.

⁵⁰ К. Kautsky: *Agrarfrage*, 1899.

(2) Ревизионизам је дошао до изражаја и у филозофији и у политичкој економији и у практичним друштвено-политичким збивањима, а нарочито у области аграрноекономске мисли. Формално и уопштено признавајући Марксове научне доприносе у овој области и под видом високе оцјене његовог научног дјела, аграрни ревизионизам, у ствари, поткопава битне марксистичке научне теорије, као што су: теорија земљине ренте, теорија развитака пољопривреде, погледи на крупно и ситно газдинство, погледи на тзв. закон опадајућег приноса итд. Разумије се, ревизионистички погледи на сва та питања у тијесној су вези са њиховим филозофским и, нарочито, друштвенополитичким ставовима, из којих су извлачили веома практичне консеквенце у односу на текућу аграрну политику својих земаља. Већ почев од франкфуртског конгреса њемачке социјалдемократске партије (1896), а нарочито у периоду између два свјетска рата, у аграрним програмима великог броја партија Друге интернационале није остајало ништа од истинског марксизма. У тим програмима нарочито је недостајао поглед на нарастање капиталистичких елемената на селу и заостравање класне борбе радног сељаштва против њих, а читаво аграрно питање у ствари се сводило на извјесна социјална и економска побољшања положаја сељачких газдинстава.

(3) Неоспорни отац свих каснијих ревизионистичких и реформистичких погледа био је Едуард Бернштајн (1850—1932). У дјелу „Дијалектика и развитак“ (1890) он доводи у сумњу читав низ принципа Марксове материјалистичке филозофије. Под утицајем Канта, пориче могућност познавања „ствари по себи“ (Ding an sich) и сматра да су и Маркс и Хегел прешли границе дозвољеног апстраховања, па да њихов метод води произвољним теоријским закључцима. Главно му је ревизионистичко дјело „Претпоставке социјализма и задаци социјалне демократије“.⁵¹ Тамо је изложио низ ревизионистичких ставова из области политичке економије, као што су: став да је Марксова теорија вриједности и вишка вриједности само хипотеза, да тој теорији противрјечи сама Марксова теорија цијене производње, да се у капитализму врши демократизација капитала, да су капиталистички монополи фактори спречавања криза и анархије у производњи, итд.

У области пољопривреде његови ревизионистички погледи испољили су се нарочито у питању концентрације и, с њом у вези, значаја ситне сељачке производње. Он, наиме, сматра да се процес концентрације и централизације капитала не убрзава, већ напротив успорава, чак и у капиталистичкој индустрији, а да се у пољопривреди тај процес и не одвија. Пољопривредна газдинства се не повећавају по површини земље, већ се интензивирају, прелазећи на културе које захтијевају више рада на

⁵¹ E. Bernstein: *Die Voraussetzungen des Sozialismus und die Aufgaben der Sozialdemokratie*, 1899—1902.

јединицу површине или прелазе на интензивно сточарство. Сљедствено, ситно и средње сељачко газдинство не само што нијесу осуђена на пропаст већ су врло потојана и све се више развијају.

(4) Аграрноревизионитичке тезе развио је нарочито Едуард Давид (1863—1930). У свом дјелу „Пољопривреда и социјализам“⁵² и у низу других радова обрађивао је своју и Бернштајнову мисао: да Марксова теорија акумулације не важи за пољопривреду, да у њој нема конкуренције па да се не врши концентрација и централизовање капитала, на једној, ни пауперизација средњих слојева, на другој страни. Он ту мисао објашњава овако. У индустрији се цијене образују према најнижим трошковима производње, па тамо постоји тенденција да се оне смањују. Сасвим супротно је у пољопривреди, у којој се цијене формирају према трошковима производње на најгорем земљишту. Зато је и тенденција кретања цијена пољопривредних производа сасвим супротна тенденцији кретања цијена индустријске робе. Из тога Давид, између осталог, извлачи и тај закључак да је ситно сељачко газдинство способно не само за опстанак већ и за напредак. „Друкчије је у области пољопривреде“, писао је он, „гдје на општој слици развоја сасвим недостаје она јасна линија концентрације предузећа. Напротив, свуда тамо гдје пољопривреда напредује ка интензивном начину експлоатације показује се супротна тенденција: крупна се газдинства смањују, ситна расту и напредују“.⁵³ Тај закључак он аргументује и низом статистичких података, које је, међутим, као што је доказао Лењин, подвргао погрешној анализи.

Давид је критиковао и Марксово гледиште по питању закона опадајућег приноса у пољопривреди. „На жалост“, пише он, „Маркс не може да схвати дубоку истину која лежи у основи закона о приносу пољопривреде... Вишак приноса од земље не може бити пропорционалан у њу уложеном раду, већ расте у много мањој сразмјери“.⁵⁴ Суочен, међутим, са техничким напретком и порастом продуктивности рада у пољопривреди, Давид у извјесној мјери и сам ограничава овај закон, признајући да „свако ново откриће и напредак поставља закон на нову основу“ и да ефикасност допунских улагања у пољопривреду почиње да опада тек од извјесне границе интензивирања.

(5) Бернштајнов и Давидов ревизионизам нашли су своје заступнике у Русији међу економистима, есерима, мењшевицима и сличним ситнобуржоаским струјама. У области пољопривреде ревизионистичке погледе заступали су, између осталих, Булгаков, Херц, Маслов, Прокопович, Кускова, Струве, Чернов. Међу њима се нарочито истакао Маслов, који је негирао и само постојање апсолутне ренте и сматрао да у тој области код Маркса постоје противрјечности. Приписивао је Марксу мисао да ова рента проистиче из ниског органског састава капитала у пољо-

⁵² E. David: *Die Landwirtschaft und der Sozialismus*, 1903.

⁵³ E. David, op. cit., Leipzig, 1921, стр. 41.

⁵⁴ E. David, op. cit., стр. 374.

привреди, не схватајући да је она резултат потојања приватне својине земље, тј. особитог монопола који спречава слободно преливање капитала у разне области производње, па следствено и изравнавање профита. Он је такође истицао наводно неоспорну важност закона опадајућег приноса у пољопривреди. „Док се у индустрији повећање количине произведене робе постиже путем повећања капитала и рада, уложених у производњу, у пољопривреди се то постиже повећањем капитала, рада и обрађених површина земље. Повећана улагања капитала и рада, без повећања површина земље, чине рад мање производним. То представља специфичност пољопривреде, у чијем досадашњем развоју можемо да констатујемо факт опадања производности улагања капитала и рада“.⁵⁵

(6) Наведене и друге ревизионистичке тезе изазвале су научну критику од стране низа најистакнутијих марксиста. Против ревизионистичких погледа Кауцки је убрзо по њиховој појави написао рад „Бернштајн и социјалдемократски програм. Антикритика“ (1899). Но, најпотпунији обрачун са њима извршио је, у низу својих радова, Лењин. Већ одмах по изласку економистичког програма, заснованог на бернштајнијанству, тзв. »Credo«, он је против њега написао рад „Протест руских социјалдемократа“,⁵⁶ а и касније се, поводом овог или оног питања, на ревизионистичке теорије освртао много пута. Критици ревизионизма у пољопривреди посветио је, посебно, свој веома значајни рад „Аграрно питање и „критичари Маркса““,⁵⁷ у коме се излажу научној критици све главне ревизионистичке теорије из области аграра, као што су: закон опадајућег приноса, теорија о безначајној улози технике у пољопривреди, теорија о преимућству малог посједа и опадању значаја крупног, порицања постојања апсолутне ренте итд.

(7) Аграрноекономска мисао дошла је до изражаја и код анархиста. Основно у тој доктрини јесте негативан став не само према буржоаској држави, њеном ауторитету и установама, већ и према држави и власти уопште, па и социјалистичкој. Држава, по њима, значи организацију силе против личне слободе, тог највећег добра; друштво треба да почива на таквој организацији која ујемчава потпуну слободу и независност сваког појединца и која зато ствара услове за развој једнаких, интегралних и морално снажних личности. Друштвено-економски поредак какав замишља ова доктрина, као замјену капитализму, јесте федерација независних и аутономних економских заједница, чија је економска природа и организација, међутим, код разних анархистичких струја различна, па се управо с обзиром на то и разликују: индивидуалистички (Штирнеров), малограђански (Прудонов) и комунистички (Годвинов, Бакуњин и Кропоткин) анар-

⁵⁵ П. Маслов: *Аграрный вопрос в России*, Москва — Ленинград, 1926, стр. 53.

⁵⁶ В. И. Ленин: *Протест российских социалдемократов*, 1899.

⁵⁷ В. И. Ленин: *Аграрный вопрос и „критики Маркса“*, 1904.

хизам. Са гледишта питања о коме је овдје ријеч, најважнији су погледи овог последњег правца. Он се развио нарочито у Русији, чија је друштвено-економска стварност и револуционарно-народњачка идеологија (Лавровљеве „критички мислеће личности“ или Ткачевљева теза о руском сељаку који је по природи револуционаран и „комунист по инстинкту“) у многоме дошла до изражаја и у његовој идеологији. Бакуњин (1814—1876) је сматрао да су држава и приватна својина уопште, а посебно својина земље, извор свих зала. Треба, дакле, одстранити њих, па ће се друштво регенерисати само из себе и организовати на бази добровољних комунистичких заједница. Но, он је био против политичке организације радничке класе и њеног савеза са сељаштвом, па је, као што је познато, својом разорном дјелатношћу у Првој интернационали и довео до њеног распада. Више пажње проблемима пољопривреде поклонио је Петар Кропоткин (1842—1912). У свом раду „Освајање хљеба“⁵⁸ и другима он посебно истиче значај пољопривреде у будућности. Скреће пажњу да западноевропске земље већ сада све теже продају своју индустријску робу и набављају храну, а сјутра ће морати да се врате пољопривреди. При том ову замишља као високо опремљену техником, индустријализовану и организовану у крупна комунистичка газдинства.

9. — Лењинови доприноси развоју аграрно-економске науке

(1) Вријеме Лењиновог дјеловања обухвата крај прошлог и прву четвртину овога вијека. Тадашње друштвено-економске прилике у Русији карактерисала је феудално-капиталистичка структура, владавина царског апсолутизма, ослободеног на племићко-спахијску класу, крајња заосталост и биједа широких маса експлоатисаног сељаштва, драстично тежак положај све бројније радничке класе, која је већ од самог почетка у руском сељаштву имала природног савезника на читавом путу буржоаско-демократске револуције, а у сиромашном сељаштву и на путу пролетерске социјалистичке револуције. Почетак Лењинове дјелатности пада у вријеме када је Плеханов већ био отворио еру ширења марксизма у Русији, али када је народњачка идеологија још имала дубоког коријена у руској интелигенцији. Сам он појављује се као логичан наставак свега истински прогресивног и револуционарног у развоју друштвене мисли у Русији, почев од Радишчева па преко Херцена, Чернишевског и Плеханова — да поменемо само нека имена. Било би, међутим, сасвим погрешно сматрати, а таквих покушаја има, да је лењинизам резултат само руских прилика и руске друштвено-економске мисли. Напротив, његову другу, исто тако важну изворну компо-

⁵⁸ P. Kropotkin: *La conquête du pain*, 1892.

ненту чине прилике у свијету уопште, у западној Европи посебно. Сам Лењин писао је у „Дјечјој болести“ да је „захваљујући царизмом изазваној принудној емиграцији, револуционарна Русија у другој половини XIX вијека овладао таквим богатством међународних веза, таквим потпуним познавањем свјетских форми и теорија револуционарног покрета, као ни једна земља на свијету“. У том погледу, поред свих других појава у вези са развитком и противрјечностима империјализма, од особитог значаја, управо кад је ријеч о аграрноекономским питањима, јесте појава Бернштајновог ревизионизма, који је, као што смо рекли, наишао на значајан одзив и у Русији.

(2) Питањима из области аграрне теорије и политике Лењин је посветио огромну пажњу.⁵⁹ Основни разлог за то био је значај тих питања за читаву политику и економику у Русији, а посебно за социјалистичку револуцију и социјалистичку изградњу пољопривреде након револуције. Испитујући конкретне услове развитка пољопривреде у Русији и у низу других земља, Лењин је дао и низ научних уопштавања у овој области, тако да је у великој мјери даље развио и обогатио марксистичку теорију. Питања из ове области третирао је увијек у вези са конкретним потребама борбе, било за успјех револуције било за социјалистичку изградњу, а нарочито у борби против народњаштва и ревизионизма и за одбрану научне чистоте марксизма. Тиме се објашњава и околност што је Лењин аграрна питања или директно третирао или узгред додиривао у великом броју мањих или већих радова, међу њима и у првом⁶⁰ и у последњем⁶¹ од својих радова уопште. Од тих радова, за развитак аграрно-економске мисли нарочит значај имају ови: „Поводом тзв. питања о тржиштима“ (1893), „Пројекат програма наше партије“ (1895), „Развитак капитализма у Русији“ (1899), „Аграрно питање и „критичари Маркса““ (1904), „Аграрни програм социјалне демократије у првој руској револуцији“ (1908), „Нови подаци о законима развитка капитализма у пољопривреди“ (1917), „Пролетерска револуција и ренегат Кауцки“ (1919), „О порезу у натури“ (1921), „О кооперацији“ (1923).

(3) Бранећи Марксову теорију земљишне ренте од ревизиониста, Давида, Булгакова и других, Лењин ју је продубио и даље развио. Суштина је његове мисли у овоме. У капиталистичкој пољопривреди разликују се двије врсте монопола: монопол пољопривредне производње и монопол приватне својине земље. Први проистиче из ограничености земље као објекта производње и као такав је неминован у сваком капиталистичком друштву. Из њега проистиче чињеница да се цијена пољопривредних производа формира према условима производње на најгорем земљишту, а диференцијална рента јавља се као разлика у про-

⁵⁹ Види наш рад: *Лењинов допринос аграрној теорији*, Зборник радова посвећених В. И. Лењину, Ниш, 1970, стр. 211—224.

⁶⁰ *Новие хозяйственные движения в крестьянской жизни*, 1893.

⁶¹ *О кооперации*, 1923.

изводности рада на земљиштима различитог квалитета и положаја. Ова рента појављује се независно од приватне својине земљишта, која овдје има само тај значај што омогућава власнику земљишта да ренту узме од закупца. Други монопол нема са првим неку важну, ни логичку ни историјску, везу. Он не представља нешто неопходно за капиталистичку производњу ни за капиталистичко друштво уопште. Капиталистичка пољопривреда може се сасвим логично замислити без приватне својине земљишта, која чак представља елеменат несагласан са законима капиталистичке производње, посебно са законом профита. Зато су и многи буржоаски економисти били за укидање приватне својине земље. Монопол приватне својине земље условљава апсолутну ренту, коју присваја власник сваког, ма и најгорег земљишта. Она нема везе са обимом производње и представља трибут власнику, трибут за чије су одстрањивање заинтересовани и радници и капиталисти-закупци. То одстрањивање врши се укидањем приватне својине земљишта, његовом национализацијом.

(4) Развијајући даље своју мисао, у нераздвојној вези са рентом, Лењин је освијетлио и економски карактер национализације земље. Прије свега, она ослобођава сељаштво и друштво у цјелини од свих облика феудалног односа. У оквиру капиталистичког друштва питање национализације састоји се из два дијела: из питања о диференцијалној и питања о апсолутној ренти. Национализација мијења имаоца прве, а укида и само постојање друге. Она је, с једне стране, дјелимична реформа у оквирима капитализма, уколико доводи до промјене носиоца једног дијела вишка вриједности, а с друге стране значи укидање монопола који омета развитака капитализма уопште. Зато је логична теоријска посљедица ревизионистичког негирања постојања апсолутне ренте и то што су негирали сваки прогресивни значај национализације.

По Лењину, национализација теоретски значи „идеално“ чист развитака капитализма у пољопривреди, досљедно увођење капиталистичких односа производње у ову област привреде, а њен морално-политички значај изнад свега је у томе што се њоме наноси снажан ударац приватној својини уопште. Другим ријечима, национализација земље неопходна је мјера за довођење саме буржоаско-демократске револуције до крајњих консеквенци, али је, осим тога, као замјена приватне својине земље друштвеном, веома моћан ударац приватној својини средстава за производњу уопште.

(5) У полемици са руским ревизионистима, Булгаковом и Струвеом, Лењин је побио и закон опадајућег приноса тла. Главна замјерка коју им је учинио јесте да не воде рачуна о оном што је овдје најбитније: пораст примјене науке и технике, односно развитака производних снага. Међутим, већ сами појам „додајна улагања рада и капитала“ претпоставља измјену начина производње, примјену друкчије технике у њој. Да би се у иоле

значајнијој мјери повећао капитал у пољопривреди, требало би увести нове машине, нов систем газдовања, нов начин гајења стоке и сл. Закон опадајућег приноса уопште не важи у условима кад пољопривредна техника напредује и мијењају се начини производње, а може имати извјесну примјену само кад техника остаје непромијењена, али и тада врло ограничено и условно. Овај закључак Лењин је документовао бројним статистичким подацима, који убједљиво доказују да се прогрес у пољопривредној производњи врши и кад број запослених у њој апсолутно опада.

(6) У вези с тиме, Лењин је, на основу богатог статистичког материјала, побио и ревизионистичку тезу о преимућству ситног сељачког газдинства и тенденцији децентрализације у пољопривреди. Доказао је да, напротив, крупна производња има преимућство и да се ситно сељачко газдинство одржава само на основу напорног даноноћног рада и гладовања, погоршавања квалитета стоке и израбљивања производног потенцијала земљишта. Ситни и средњи сељаци, доказивао је он, у ствари су великим дијелом најамни радници и надничари код велепосједника и сеоских газда, а умножавање њиховог броја прате умножавање биједи и пролетаризација. Ситна газдинства су сметња продирању машина у пољопривреду, јер њихова рационална употреба захтијева шире просторе и јер им ситни сељаци конкуришу својом јевтином радном снагом.

(7) Лењин је дао огроман допринос проучавању развика аграрних односа, не само у Русији већ и у низу других земаља (Њемачка, Данска, Швајцарска, САД). Већ у „Развитку капитализма у Русији“ пољопривреди је посветио читаве три главе. Тамо је особито важна његова анализа диференцијације на сеоску буржоазију и сеоске пролетере и полупролетере, између којих се налази ситно и средње сељаштво, и само подложно раслојавању у току развика капитализма. Како сам наводи, Лењин је доказао да се „аграрни односи у Русији развијају капиталистички и у спахијском и у сељачком газдинству, и изван „общчине“ и у самој „общчини““. Побијајући мењшевичке позиције у аграрном питању, Лењин је у свом „Аграрном питању“ извршио дубљу научну анализу посједовне структуре у Русији и економске садржине аграрних програма свих политичких партија. Тамо је у потпуном облику обрадио и своју ранију теорију о два пута буржоаске аграрне еволуције, који су настали након укидања кметства у Русији, и у вези с тиме о два различита аграрна програма: спахијско-буржоаском и сељачко-буржоаском. Исто тако на основу обиља статистичког материјала из разних других земаља доказао је да се капитализам у пољопривреди развија свуда, али на разне начине, и да за њега није битан облик земљишне својине и начин њеног коришћења.

(8) Веома је позната Лењинова теорија о два пута капиталистичког развоја пољопривреде уопште: пруском и америчком. Први се одликује тиме што се и након настанка процеса капи-

талистичког развитка у пољопривреди још дуго времена задржавају остаци феудалних форми, које су, на примјер у Њемачкој и Русији, чиниле велику сметњу брзом и пуном развоју капитализма. Други се одликују радикалним ликвидирањем свих преткапиталистичких односа у пољопривреди и отварањем пута неометаном развоју капиталистичке производње и капиталистичких односа. Код њега су карактеристична фармерска капиталистичка газдинства.

(9) Велики Лењинов допринос развоју друштвено-економске мисли у области аграра јесте и његова свестрана обрада сељачког питања. Он је први, на бази дубоког и тачног сагледавања економског односа и економског положаја разних класа руског друштва, истакао идеју револуционарног савеза радника и сељака, као главне полуге за обарање власти царизма, спахија и буржоазије. При том је јасно увиђао да се сељачко питање у Русији „битно разликује од сељачког питања на Западу, али се разликује само у томе што је на Западу ријеч готово искључиво о сељаку у капиталистичком, буржоаском друштву, а у Русији — углавном о сељаку који не мање (ако не и више) страда од докапиталистичких установа и односа, страда од преостатака кметства. Улога сељаштва као класе која лиферује борце против апсолутизма и против преостатака кметства на Западу је већ одиграна, а у Русији — још не“.⁶²

(10) Између многих других Лењинових доприноса развоју аграрно-економске мисли поменимо и саму његову методологију проучавања аграрне структуре и аграрних проблема уопште. Ригорозно се ослањајући на податке живе, конкретне стварности, служећи се најразличитијим подацима државних статистика и разних анкета, не само Русије већ и многих других земаља, и примјењујући историјскоматеријалистички приступ тим подацима, он је, у ствари, изратио читаву једну научну методологију, која је у основи остала трајан метод проучавања аграрних проблема све до наших дана. При том је указивао на мноштво критерија и обиљежја, услова и односа, који се у овој области морају имати у виду при доношењу заиста научних закључака. Поред површине земљишног посједа, као раније готово искључиво примјењиваног обиљежја, он је, зависно од сврхе испитивања, узимао у обзир још много других, као што су: број и квалитет стоке на газдинству, посебно број и квалитет радне стоке, обим производње по јединици површине, по човјеку и по грлу стоке, вриједност производње, степен употребе машина, потрошња по домаћинству и по члану домаћинства итд. — све оно што и данас чини основне елементе методологије проучавања аграрно-економских проблема.

(11) Постављајући темеље за изградњу социјалистичке економије у Русији након побједи револуције и оснивајући политичку економију социјализма, Лењин је посебну пажњу посветио

⁶² В. И. Ленин: *Проект програма нашеј партије, 1895.*

изградњи социјалистичких односа у пољопривреди и њиховој теоријској обради. Национализација земље, формирање и развитак крупних социјалистичких газдинстава и увлачење широких маса сељаштва у изградњу социјализма путем кооперације — његове су основне идеје у овој области. Насупрот мењшевичког програма тзв. муниципализације земље, тј. њеног предавања органима мјесних самоуправа, који би је сељацима давали под аренду, програма који су заступали нарочито Маслов и Плеханов, Лењин је, на основу резултата свестране научне анализе аграрног питања у Русији, још прије револуције истакао програм национализације, а познатим декретом, издатим већ 8. новембра 1917, сва земља претворена је у општенародну својину. Као што је у свом раду „О порезу у натури“ (1921) дао теоријске основе тзв. НЕП-а, којим је замијењен ратни комунизам, исто тако је у свом раду „О кооперацији“ (1923) и у низу других изложио познати кооперативни план, који је чинио базу за социјалистички преображај пољопривреде. По њему, превођење ситних сељачких газдинстава на пут крупне социјалистичке производње мора бити лагано, постепено, на принципу доброволности и личне материјалне заинтересованости, а уз морално-политичку и материјалну помоћ пролетерске државе. То се остварује путем кооперације у разним облицима и разног степена, кооперације која се из оруђа капиталистичке класне владавине претвара, у условима диктатуре пролетаријата, у основну форму преласка сељаштва на пут социјализма и тако битно мијења свој карактер и садржај, свој друштвено-економски значај.

Dr. Obren Blagojević

ESQUISSE D'UNE HISTOIRE DE LA PENSÉE
DE L'ÉCONOMIE AGRAIRE

R é s u m é

La pensée de l'économie agraire est la plus ancienne forme de la pensée économique en général. On la trouve déjà dans les vieux monuments culturels tels que les Codes d'Hammourabie du 18 siècle av. J.—C. Son développement est conditionné et déterminé tout d'abord par les relations socio-politiques d'un espace et d'une période, mais de même il est inséparablement lié aux circonstances idéologiques contemporaines dans le sens le plus large: philosophiques, éthiques, religieuses et autres. Il est tout à fait compréhensible que l'évolution de la pensée économique est étroitement lié aux développements d'économie politique en tant qu'une science économique théorique et qu'elle fait sa partie intégrale. C'est le marxisme qui a joué un rôle important dans le développement de la théorie scientifique agraire, ainsi que de l'économie politique en général.

L'évolution de la pensée d'économie agraire peut être étudiée sous quelques chapitres de base. Cependant, il faut que ceux-ci renferment des classifications détaillées. Les phases principales doivent se baser sur les formations successives socio-économiques, c'est-à-dire sur le caractère social de

classe de la pensée même de l'économie agraire et sur sa dépendance à une ou autre école économique. En tant qu'une esquisse ou un projet d'une histoire de la pensée de l'économie agraire cet ouvrage montre ses caractéristiques principales et ses porteurs dans le cadre des groupes suivants de base:

1) la pensée de l'économie agraire de l'Antiquité et du Moyen Age (l'esclavage et le féodalisme), 2) les vues de l'économie agraire des mercantilistes et des physiocrates, 3) la plus haute portée de la théorie bourgeoise d'économie agraire et sa vulgarisation, 4) les formes spécifiques de la pensée d'économie agraire non socialiste dans des différents pays, 5) la pensée de l'économie agraire du socialisme utopique, 6) la théorie d'économie agraire marxiste, 7) le revisionnisme dans l'agriculture et l'anarchisme, 8) la contribution de Lenjin à l'évolution de la science de l'économie agraire.